

Stichting Twente Index,

Drs. Wim Boomkamp, voorzitter Raad van Bestuur Saxion

Ir. Kees van Ast, vice-voorzitter College van Bestuur Universiteit Twente

Rob Gregorowitsch, directeur Voorlichting & Wetsuitvoering

Kamer van Koophandel Oost Nederland

Ir. Paul de Jong, project director Pallas NRG

Drs. Theo Schouten, wethouder gemeente Almelo en lid Dagelijks Bestuur Regio Twente

Aart Jan Smits, directeur marktontwikkeling Thales Nederland B.V.

en voorzitter IPT cluster technologie

Ten geleide

De Twente Index bestaat vijf jaar en viert daarmee het eerste lustrum. De eerste uitgave ontstond in 2005, analoog aan de Silicon Valley Index. Beide publicaties hebben tot doel om betrouwbare, feitelijke informatie te verschaffen over de regionale economie en kwaliteit van leven. De Twente Index wordt - zeker na vijf uitgaven - daadwerkelijk een vergelijkend economisch jaarbeeld, zoals de ondertitel aangeeft.

Wij kunnen dit jaar het lustrum van de index helaas niet uitbundig vieren. De wereldwijde crisis heeft vanaf medio 2008 zware gevolgen voor onze regionale economie. Wij hadden dan ook geen andere keuze dan het speciale thema te wijden aan deze crisis. Achter de wolken echter schijnt de zon. Daarom hebben wij in het speciale thema ook aandacht geschonken aan de regionale kansen en uitdagingen ná de crisis.

De trendbreuk in 2008 gaf een extra uitdaging voor het onderzoeksteam van de Twente Index. In andere jaren konden wij volstaan met het presenteren van jaarcijfers. De cijfers over 2008 geven echter geen accuraat beeld van de huidige sociaal-economische situatie. Het onderzoeksteam heeft zich daarom ingespannen om de meest recente kwartaal- en maandcijfers van 2009 op te nemen. Een tweede uitdaging voor het team was dat een aantal bronnen van informatie is verdwenen. Een voorbeeld is de jaarlijkse ERBO-enquête van de Kamer van Koophandel, die is afgeschaft in verband met het terugbrengen van administratieve lastendruk. Het speciale thema is tot stand gekomen op basis van onderzoek van Carlie Geerdink en Nayane Kwast van het Kenniscentrum Leefomgeving van Saxion.

In het kader van het thema crisis zijn ervaringsdeskundigen vanuit overheid en bedrijfsleven geïnterviewd. Zij spreken elk namens een bedrijf of instelling die met specifieke gevolgen van de crisis te maken heeft, zoals de woningmarkt of het bankwezen. Hun visie op de Twentse crisis is niet alleen beschreven in de interviews, maar ook verwerkt in het speciale thema.

De Stichting Twente Index, uitgever van dit boekwerk, heeft zich ten doel gesteld om ondernemers en bestuurders op basis van feiten beleidsterreinen te laten benoemen en prioriteren. Vervolgens is de Twente Index voor het ontwikkelen van plannen een handig hulpmiddel. Wij hopen dat ook deze uitgave een positieve bijdrage zal leveren aan een brede discussie over de ontwikkeling van onze regio. Uw eventuele op- en aanmerkingen stellen we zeer op prijs. U kunt ze kenbaar maken via www.twente-index.nl.

Highlights

Regionale economische ontwikkeling

De belangrijkste ontwikkeling in Twente is vanzelfsprekend de trendbreuk van medio 2008 door de wereldwijde economische gevolgen van de kredietcrisis. Het bruto regionaal product daalt vanaf het eerste kwartaal 2009. Twente wordt relatief zwaar getroffen door de crisis vanwege zijn economische structuur. De sterk aanwezige industrie, bouw en logistiek hebben het meest te lijden van de crisis. Bovendien is de regio meer dan gemiddeld afhankelijk van de fors gedaalde export. Toch doet Twente het in deze crisis minder slecht dan andere Nederlandse industrieregio's. Met name in het zuiden van ons land heeft de crisis ernstiger gevolgen.

Werkgelegenheid

De werkloosheid in Twente loopt door de crisis snel op en het aantal vacatures daalt scherp. De werkloosheid is eerst snel gestegen in de kleinere gemeenten, maar later ook in de steden. Een groot probleem is de enorme groei van de jeugdwerkloosheid. Naar verwachting blijft de werkloosheid groeien in 2010, vooral in de CWI-districten Almelo en Enschede. Prognoses op de lange termijn laten echter zien dat door demografische ontwikkelingen opnieuw grote krapte zal ontstaan op de arbeidsmarkt. Indien jongeren nu langdurig werkloos raken, zal echter ook het vinden van werk in een hoogconjunctuur een lastige opgave worden.

Demografische ontwikkeling

De verwachtingen met betrekking tot de bevolkingsgroei van Twente zijn naar beneden bijgesteld. Sommige prognoses gaan ervan uit dat de omvang van de bevolking al in 2013 zich stabiliseert rond de 618.000 personen. Dit getal kan nog beïnvloed worden door het migratiesaldo. In 2008 was het saldo met het buitenland voor het eerst sinds 2002 weer positief. Ook daalde het aantal mensen dat Twente verlaat voor andere Nederlandse regio's.

Beroepsbevolking

De Twentse beroepsbevolking blijft vanaf nu meerdere jaren gelijk in omvang. Er heeft zich een positieve trendbreuk voorgedaan in het opleidingsniveau. Sinds lange tijd stijgt weer het relatieve aantal hogeropgeleiden in de beroepsbevolking. Twente volgt daarmee de landelijke trend. Omdat het aantal inschrijvingen in HBO en WO de laatste jaren sterk is gestegen, kan deze trend zich in de toekomst wellicht voortzetten. Op het niveau van lager en middelbaar beroepsonderwijs zijn mooie resultaten behaald met het terugdringen van het aantal schoolverlaters. Dit heeft een positief effect op het scholingsniveau in de regio en vergroot de kansen van deze jongeren op de arbeidsmarkt.

Arbeidsproductiviteit

De relatief geringe groei van de arbeidsproductiviteit blijft het zorgkindje van de Twentse economie. Het verschil met de rest van Nederland neemt geleidelijk toe. De arbeidsproductiviteit is een voorspellende factor voor toekomstige economische groei.

Bedrijfsvestigingen en -sluitingen

Het aantal bedrijfsvestigingen groeit in Twente veel minder snel dan in de rest van Nederland. Het aantal faillissementen, dat sterk toeneemt door de crisis, volgt het landelijk gemiddelde.

Innovatieve maakindustrie

In de hoogconjunctuur voorafgaande aan de crisis heeft al een geleidelijke daling plaatsgevonden in belangrijke clusters binnen de innovatieve maakindustrie. Dit geldt onder andere voor de clusters 'materialen en high tech systemen' en 'voeding'. De werkgelegenheid in de clusters 'bouw' en 'gezondheid & technologie' is daarentegen gegroeid in 2008. De crisis heeft de industrie echter relatief zwaar getroffen, waardoor het aantal banen in 2009 waarschijnlijk snel zal dalen.

Research & Development

Op het vlak van R&D heeft zich een trendbreuk voorgedaan binnen het bedrijfsleven in Overijssel. Het aantal werknemers met R&D-functies is na een periode van daling flink gestegen tot iets boven het Nederlands gemiddelde. Twentse bedrijven en instellingen hebben het iets minder goed gedaan met aanboren van landelijke innovatiesubsidies. De bedragen die in Twente worden uitgegeven aan R&D, liggen nog wel relatief ver boven het landelijk gemiddelde. Opvallend is de dramatische daling van het aantal octrooien van de Universiteit Twente.

Leefomgeving

Twente blijft goed scoren op indicatoren die betrekking hebben op een aangename leefomgeving. De woningmarkt is echter zwaar getroffen door de crisis. We zien dat het aantal verkochte woningen afneemt, terwijl de looptijd in dagen tot verkoop stijgt. Deze looptijd was in Twente al hoog. Het aantal mensen dat een huis koopt in de Duitse grensstreek, neemt onverminderd toe. Opvallend is verder dat de gemeentelijke woonlasten in Twente hoger liggen dan het Nederlands gemiddelde.

I Mens & Inkomen, Bedrijvigheid

- Bevolkingsontwikkeling 7
- Vergrijzing 9
- Vestiging, vertrek en migratie 13
- Beroepsbevolking & participatiegraad 14
- Werkloosheid & vacatures 16
- Arbeidsproductiviteit 18
- Regionaal Economische Groei 19
- Werkgelegenheid 22
- Vestigingen 24
- Starters 25
- Starters per sector 26
- Voortijdig schoolverlaters 27
- Arbeids-, kapitaal- en kennisintensieve industrie 27

II Omgeving, Creativiteit en Innovatie

- Woningmarkt 30
- Gemeentelijke woonlasten 31
- Huurprijzen kantoor- en bedrijfsruimte 31
- Podiumkunsten en evenementen 32
- De vijf kansrijke clusters van het Innovatieplatform Twente 33
- Research & Development en innovatie 39
- Universiteit Twente: studenten, octrooien en promoties 42
- Overlast en onveiligheidsgevoel 43

III Twente in en na de crisis

- De belangrijkste ontwikkelingen op een rijtje 46
- De Amerikaanse huizenmarkt 46
- De subprime-crisis 46
- De liquiditeitscrisis 46
- De solvabiliteitscrisis 46
- De gevolgen voor Nederland en Twente 46
- Twente relatief zwaar getroffen vanwege economische structuur 48
- Ondernemersvertrouwen daalt, aantal faillissementen stijgt 50
- Omzet en export dalen scherp 51
- Werkloosheid loopt op 51
- Twente na de recessie 56
- Toekomstige kansen en uitdagingen voor innovatie en nieuwe bedrijvigheid 57
- Toekomstige kansen en uitdagingen van demografische verandering 57
- Conclusies 59
- Verantwoording van de bronnen 62
- Colofon 63

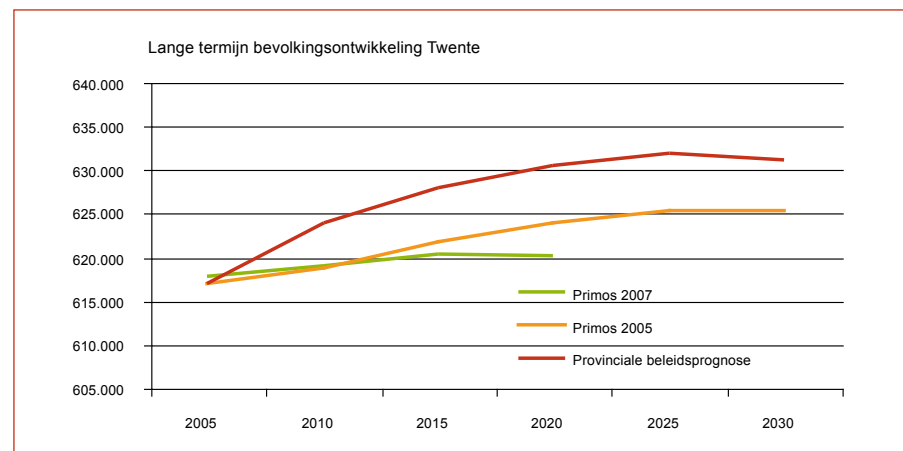
I Mens & Inkomen, Bedrijvigheid

Bevolkingsontwikkeling

Bevolkingsontwikkeling, aantal inwoners				
Jaar	Nederland	Twente	Nederland (jaarlijks groeipercentage)	Twente (jaarlijks groeipercentage)
1995	15.424.122	586.720	0,45	0,20
1996	15.493.889	587.897	0,47	0,24
1997	15.567.107	589.305	0,56	0,37
1998	15.654.192	591.486	0,68	0,38
1999	15.760.225	593.751	0,66	0,45
2000	15.863.950	596.394	0,78	0,59
2001	15.987.075	608.827	0,74	0,49
2002	16.105.285	611.797	0,54	0,35
2003	16.192.572	613.932	0,40	0,22
2004	16.258.032	615.303	0,29	0,26
2005	16.305.526	616.886	0,18	0,13
2006	16.334.210	617.682	0,15	0,09
2007	16.357.992	618.223	0,20	0,13
2008	16.405.399	618.992	0,64	-0,01
2009	16.509.836	618.948	0,33	-0,04
2010	16.565.000	618.720	0,30	-0,03
2011	16.614.000	618.560	0,29	-0,01
2012	16.663.000	618.520	0,29	0,00
2013	16.711.000	618.520		

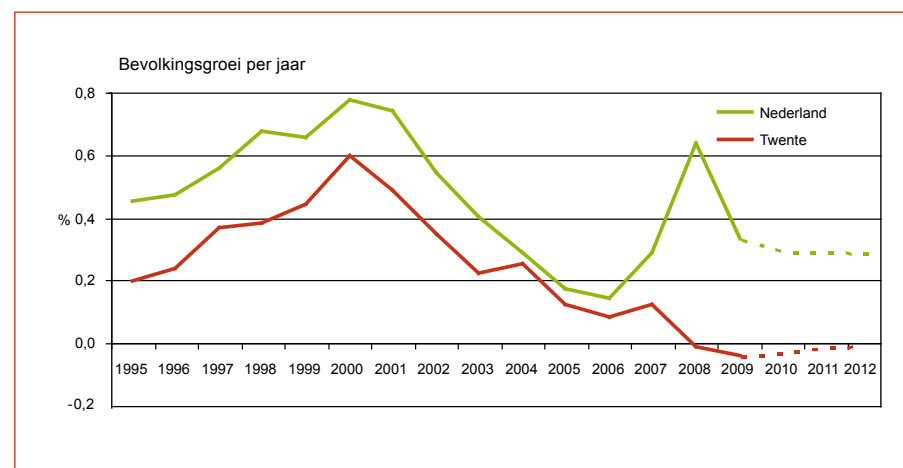
Het groeipercentage is hiervoor gecorrigeerd.

Bron: Arbeidsmarkt Prognose Overijssel/Etil, mei 2009. Gemeente Holten behoort sinds de fusie met Rijssen in 2001 bij Twente.

Primos is een prognose-instrument van ABF Research, gebaseerd op de nationale bevolkingsprognoses van het CBS.

Bron: Regio Twente, 2008.

Bron: Apo Etil, mei 2009.

Waarom is dit belangrijk?

De bevolkingsontwikkeling laat zien hoeveel mensen door de jaren heen leven in een gebied, regio of land. De bevolkingsgroei geeft aan met hoeveel procent de bevolking groeit of daalt ten opzichte van het voorgaande jaar. Naast de omvang is ook de samenstelling van de bevolking van belang, bijvoorbeeld naar leeftijdscategorie of sekse. Hierop komen we later terug. De ontwikkeling van de bevolking is van belang voor zowel bedrijven als de overheid. Bedrijven gebruiken de gegevens bij de afzet van hun producten en diensten, maar ook bij het vinden van geschikt personeel. De overheid ontwikkelt op basis van deze cijfers haar beleid, bijvoorbeeld op gebied van volkhuusvesting en het voorzieningenniveau.

Hoe staat Twente ervoor?

De ontwikkeling van de bevolking in Twente blijft achter ten opzichte van de rest van het land. In 2008 zien we een landelijke piek in de bevolkingsgroei; daarna vindt een daling plaats. Twente daarentegen heeft in 2008 voor het eerst te maken met een negatieve groei, dus met een daling van de bevolking. De kortetermijnverwachting is dat Twente vanaf 2012 weer een groei zal laten zien en dat het verschil met het landelijk gemiddelde iets zal teruglopen. Op de lange termijn zien we dat de bevolking van Twente gaat veranderen. De bevolkingsgroei neemt af en vanaf ongeveer 2020 zal het aantal inwoners schommelen tussen 620.000 en 630.000 (in 2008: 619.000 inwoners). Ook de samenstelling en de leefstijl van de bevolking ondergaan wijzigingen. Er komen meer ouderen (die langer actief zijn) en minder jongeren. Er is sprake van een trendbreuk ten opzichte van de afgelopen vijftig jaar, toen groei als vanzelfsprekend werd ervaren.

Ontwikkelingen

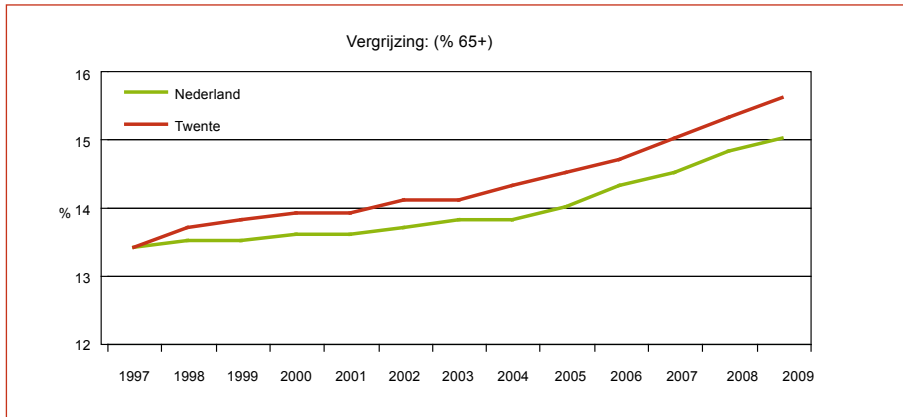
De cijfers laten een duidelijke trendbreuk zien rond het jaar 2000. Daarvóór hadden we te maken met een stijging in de bevolkingsgroei voor zowel Nederland als Twente. Na 2000 krijgen beide te maken met een daling van de groei. Landelijk stijgt de bevolkingsgroei nog tussen 2006 en 2008, waarna een daling van de groei intreedt. In Twente is echter sprake van een daling vanaf 2000. De regio loopt hiermee voor op de langetermijnverwachting van een stagnerende groei of zelfs krimp van de bevolking. Als we wat verder in de toekomst kijken, op basis van voorspellingen van de APO (Arbeidsmarkt Prognose Overijssel), zien we een stabilisatie van de bevolkingsgroei van Nederland op ongeveer 0,2% en van Twente op 0,1 %. De bevolkingsgroei in Twente ligt dus op 50% van het Nederlandse gemiddelde. In veel Twentse plaatsen is al merkbaar dat de groei aan het afnemen is, in enkele gevallen is zelfs al sprake van krimp. Er bestaan wel verschillen tussen de gemeenten. Sommige zullen nog groeien, andere krijgen te maken met een krimpende bevolking. Het is moeilijk te voorspellen hoe de ontwikkeling per individuele gemeente precies zal zijn, omdat de beschikbare prognoses een gedifferentieerd beeld laten zien zowel op het platteland als in de stedelijke gebieden.

Veeleer worden de ontwikkelingen binnen individuele gemeenten bepaald door cultuur en historie, imago, ligging in de regio, aansluiting op de infrastructuur en aanwezigheid van onderwijs- en andere voorzieningen.

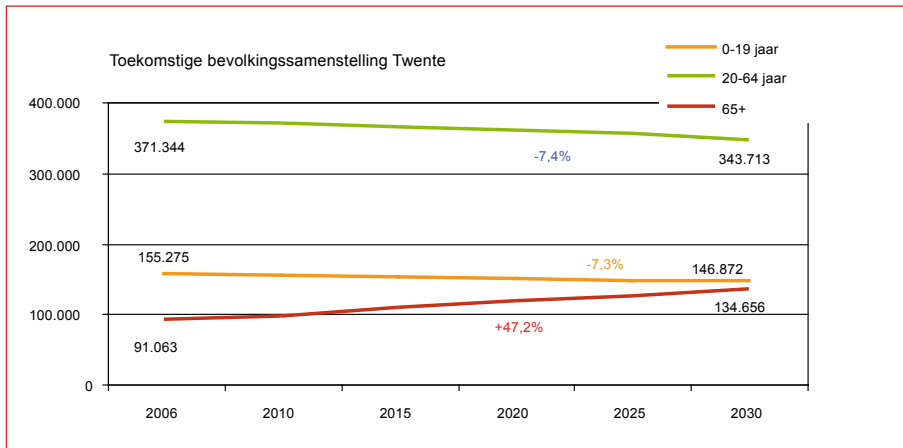
De omslag van een almaar groeiende bevolking, zoals we die de afgelopen decennia hebben gekend, naar stagnatie of zelfs krimp van de bevolkingsomvang heeft aanzienlijke gevolgen. Het draagvlak voor maatschappelijke voorzieningen wordt minder. Verder komen ook de inkomsten en uitgaven van de lokale overheden (belasting, ontwikkeling van nieuwbouwplannen) voor financiering van deze voorzieningen onder druk te staan. De mogelijkheden om extra inwoners van buiten de regio te verleiden zich hier te vestigen, zijn beperkt. Twente is niet uniek, ook andere regio's in Nederland en Europa krijgen te maken met stagnatie en krimp. Lokaal is dat proces nauwelijks te beïnvloeden, laat staan te keren. Regio's en steden zullen met elkaar concurreren om mensen aan te trekken. Dit noopt tot verdere samenwerking tussen overheden en bedrijven in de regio om de concurrentie het hoofd te kunnen bieden.

I Mens & Inkomen, Bedrijvigheid

Vergrijzing

Bron: CBS/Statline, mei 2009.

Bron: Tubantia, CBS, RPB 2008.

Waarom is dit belangrijk?

Zoals eerder aangegeven speelt ook de samenstelling van de bevolking een rol in de bevolkingsontwikkeling. De bevolking wordt ingedeeld in het actieve deel en het niet-actieve deel. Daarvoor wordt een indeling gemaakt in drie leeftijdscategorieën: 0 t/m 19 jaar, 20 t/m 64 jaar en 65 jaar en ouder. De categorie 20 t/m 64 jaar wordt gerekend tot het actieve deel van de bevolking. De andere twee categorieën gelden als het niet-actieve gedeelte. Met actief bedoelen we: potentieel actief in het arbeidsproces. Over het algemeen wordt het actieve gedeelte beschouwd als de economische drager. Het zijn de mensen die de inkomens genereren en de belastingen betalen. In dit kader is het interessant om naar de ratio niet-actief/actief (i/a-ratio) te kijken, de getalsmatige verhouding tussen actieve en niet-actieve bevolking. Als deze bijvoorbeeld 1 bedraagt, staat tegenover elk niet-actief lid van de bevolking een actief lid. Omdat het actieve deel van de bevolking de middelen moet opbrengen voor het niet-actieve deel, leidt een stijging van deze ratio tot een verkleining van het economische draagvlak.

Hoe staat Twente ervoor?

Het percentage 65-plussers in Twente ligt hoger dan in de rest van het land. Hieruit zou je de conclusie kunnen trekken dat Twente sterker en sneller vergrijsd dan Nederland. Dit beeld wordt nog eens bevestigd door de ontwikkeling van de afgelopen jaren. In 1996 was het percentage 65-plussers in Twente nog gelijk aan het Nederlandse gemiddelde. We zien verder dat de ratio niet-actief/actief in 2007 ongeveer 0,67 bedraagt. Tegenover elk actief deel van de bevolking staat dus 0,67 niet-actief deel van de bevolking. Deze ratio bedraagt voor geheel Nederland 0,63. In dit geval steekt Twente negatief af ten opzichte van de rest van het land. Verder ligt hier ook het aandeel 65-plussers een fractie hoger. De prognoses laten een zorgelijke ontwikkeling zien. De ratio niet-actief/actief stijgt continu en loopt uiteindelijk op tot 0,82 in 2030. Tegenover elk 'potentieel' actief deel van de bevolking staat 0,82 deel van de bevolking dat niet economisch actief is. We hebben dan nog geen rekening gehouden met het feit dat van de categorie 20 t/m 64 jaar niet iedereen actief betrokken is bij het arbeidsproces. Daarnaast daalt ook het aantal jongeren. Er is dus sprake van vergrijzing en ontgroening. Het aantal niet-westerse allochtonen zal nog enigszins toenemen, maar veel minder dan bijvoorbeeld in de Randstad. Het economische draagvlak zal de komende jaren aanzienlijk versmallen. De belangrijkste oorzaak is de sterke toename van de categorie 65-plussers. Het aandeel van 65-plussers groeit van 14,5 % in 2008 naar 21,5 % in 2030. Hun aandeel in de totale bevolking stijgt over deze periode met ruim 47%. Het zal duidelijk zijn dat deze vergrijzing nogal wat consequenties heeft voor allerlei beleidsterreinen, zoals gezondheidszorg en ruimtelijke ordening. Recentelijk is in Nederland een discussie ontstaan over de verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd van 65 naar 67 jaar. Bij een verhoging zal het aandeel van de beroepsbevolking veranderen, want het actieve deel zal stijgen en het niet-actieve deel dalen. Dit heeft een positieve invloed op de ratio niet-actief/actief en leidt tot een vergroting van het economische draagvlak.

vervolg op pag. 13

De Nederlandse economie gaat in 2009 met een reële krimp van zes procent door een diep dal. Bedrijven hebben te maken met forse vraaguitval. Huishoudens worden getroffen door serieuze vermogensverliezen en oplopende werkloosheid.

Het goede nieuws is dat de Nederlandse economie met een bijzonder slecht eerste halfjaar de grootste krimp achter de rug heeft. 'Toch moeten we ons instellen op vrij fundamentele veranderingen.

Zo is de tijd van groeicijfers van dik drie procent definitief voorbij', waarschuwt Rabo-topman prof. dr. ir. Bert Bruggink.

‘Als we van onze fouten hebben geleerd, dan is de crisis heilzaam geweest’

‘Rabo krijgt professor uit Twente als CFO’, kopte het Financieel Dagblad bij zijn benoeming, nu vijf jaar geleden. Doelend op het feit dat Bert Bruggink (46) Technische Bedrijfskunde aan de Universiteit Twente studeerde. Hij promoveerde er bovendien op onderzoek naar ‘Performance control in banking’ en bleef er als deeltijdhoogleraar ‘hangen’ na zijn benoeming als Chief Financial Officer (cfo) in het bestuur van de Rabobank. Gevormd in de ‘rechter helft’ van Nederland blijkt de nuchtere en informele bankier zich na al die jaren nog steeds uitstekend thuis te voelen op het Utrechtse hoofdkantoor van de bank. Het doe-maar-gewoon-imago van de bank past bij deze man van weinig koude drukte en scherpe analyses.

‘Als er dan toch een crisis moet zijn, dan is het beroepsmatig gezien wel leuk om er bij te zijn’, glimlacht hij. ‘Aan de andere kant is het natuurlijk allemaal heel ongekend spannend wat er gebeurt. De crisis is nu al bijna twee jaar gaande en de omvang ervan is onvergelijkbaar groot. Daarbovenop komt dat onze beroepsgroep in de presentatie het afgelopen jaar niet altijd positief het nieuws wist te halen. Er wordt nogal gemakkelijk gegeneraliseerd, heb ik gemerkt. En dat stoort me. Met name die generalisatie. Er wordt een beeld gecreëerd dat bankiers zonder uitzondering graaiers zijn. Ik heb de indruk dat het voor een deel van de bankiers klopt. Daar zijn harde bewijzen voor. Maar voor een deel van de bankiers geldt het zeker niet. Daartoe reken ik mezelf. Het is echter moeilijk om dat steeds weer uit te

leggen. Dus kan ik voor het moment maar beter accepteren dat ook ik even in het verdomhoekje zit’, stelt hij nuchter vast.

Bruggink maakte in de financiële wereld naam met onconventionele en inventieve ideeën, maar staat ook bekend als iemand die onomwonden man en paard noemt. Een eigenschap die in de wereld van ‘het grote geld’ en de ‘krijtstrepn’ niet altijd op applaus kan rekenen. ‘Ik moet vaststellen dat de tenen van enkele collega bankiers erg lang zijn. Dan heb je wel eens de neiging erop te stappen. Maar hoe je het wendt of keert, klanten hebben er behoefte aan om te begrijpen wat er gebeurt. Aan die wens probeer ik hoe dan ook invulling te geven.’

Vertrouwenscrisis

Hoe leg je aan de mensen in het land uit wat er gebeurd is? Rustig analyserend met een glas water binnen handbereik: ‘Dat er een reguliere recessie aan zat te komen kon je uittekenen. Eigenlijk kende Nederland al een frappant lange periode van economische groei. We hebben bijna acht jaar aaneengesloten een opgaande economie meegemaakt. Dat is nog nooit eerder vertoond. In augustus 2007 kon je zien dat het ogenschijnlijk relatief bescheiden probleem in de Verenigde Staten met subprime-hypotheken acuut omsloeg in een vertrouwenscrisis. Dat heeft een jaar lang allerlei sporen getrokken in de financiële sector. Het heeft behoorlijke impact gehad. Daarbovenop kwam in het najaar van 2008 nog eens een mokerslag, waarbij de crisis op de financiële markten oversloeg naar de

globale economie. Ook dat had opnieuw met vertrouwen te maken.’

Voor ‘insider’ Bert Bruggink kwam de crisis niet als een dief in de nacht. Al een jaar voordat de kredietcrisis in de VS losbarstte waarschuwde hij voor de risico’s die de markt waren binnengeslopen. Er werd nauwelijks op gereageerd. In de wereld van de *highbrow* analisten en de snelle *moneymakers* gold Rabobank in de hausse als saai en behoudend. Bruggink hield echter hardnekkig vast aan een solide balans en scherp afgewogen risico’s, waarmee hij nu zijn gelijk heeft bewezen. Daar waar andere banken een beroep moeten doen op staatssteun, houdt Rabobank zichzelf overeind.

Risico’s

Bruggink heeft die overheidssteun aan banken wel eens vergeleken met het verstrekken van methadon aan verslaafden. Dat kwam hard aan in de financiële sector. ‘Als we in de bancaire wereld over risico’s spreken, dan kom je er in mijn optiek niet onderuit om het beestje bij de naam te noemen. De financiële sector in Nederland is als percentage van het Bruto Nationaal Product erg groot. Alleen Zwitserland, Luxemburg en tot voor kort IJsland overtreffen ons op dat punt. Dat houdt een risico in. Ook de steunoperaties in Nederland behoren als percentage van Bruto Nationaal Product tot de hoogste ter wereld. Ook daarin schuilt weer een zeker risico. Het feit dat de Nederlandse overheid er in 2008 zo massief is ingestapt is goed geweest, laat daarover geen misverstand bestaan.

Men had eigenlijk geen andere keus. Maar je moet – net als heroïneverslaafden die geholpen worden met het verstrekken van methadon – wél geleidelijk gaan nadenken hoe je hier weer van afkomt. Het is namelijk wel heel erg ongezond wat er op dit moment gebeurt.’

Vooruitzichten

We schrijven zomer 2009. De vraag is waar Nederland op dit moment in de crisis staat?

‘Als het gaat om de crisis binnen de financiële instellingen, dan hebben we denk ik het ergste gehad. In de economie moet het ergste nog komen, vrees ik. Zeker in Nederland. In de VS is de crisis een jaar eerder dan in Europa begonnen, dus daar zullen ze er eerder uitkomen.’

Choken

Is de crisisaanpak door de nationale overheden de juiste en hebben de banken de juiste lessen geleerd?

Bedachtzaam leunt Bruggink voorover en denkt wat langer na over het antwoord dan gebruikelijk in dit gesprek. “Daar blijf ik toch wel met wat vraagtekens zitten”, erkent hij. U kent nog de auto’s die uitgerust waren met een choke? Ik vergelijk de economie wel eens met zo’n auto. Als je de motor niet aan de praat kreeg dan kon je de choke gebruiken. Moest je die choke tot drie keer toe gebruiken, dan kon je het wel vergeten. Dan verzoop de motor. Dat choken is de techniek die nu in de economie van de VS wordt toegepast. Daar is de choke volledig uitgetrokken,

Bert Bruggink

(vervolg)

er wordt maximaal gas gegeven om de motor te laten aanslaan. Als het werkt is het een goede remedie geweest. Je weet dat, als het niet werkt, het probleem naderhand een stuk groter wordt. Het is mij op dit moment niet duidelijk of de remedie gaat werken'

Export afhankelijk

Heeft Bruggink waardering voor de Nederlandse aanpak van de crisis?

'Omdat Nederland zo afhankelijk is van de ons omringende landen, denk ik dat je niet over een Nederlandse aanpak kunt spreken. Het feit dat Nederland relatief zo hard door de economische crisis wordt geraakt is eigenlijk een teken van sterkte. Dat klink paradoxaal, maar de Nederlandse economie is de afgelopen jaren zeer succesvol geweest. Als in onze van export afhankelijke economie de buitenlandse handel stilvalt, dan krijgt Nederland een veel grotere tik dan Duitsland of Frankrijk, waar de krimp al weer tot staan is gebracht. Je weet dus ook dat als de handel weer aanslaat Nederland het eerste land is dat daarvan gaat profiteren. Ik heb destijds bij de presentatie van de kabinetsplannen in Den Haag op dezelfde vraag als u mij nu stelt geantwoord dat die plannen in mijn optiek 'weinig voorstellen'. Mijn tweede reactie was toen dat 'dat tegelijkertijd maar goed is ook' en dat ik ten derde meer geïnteresseerd ben in de plannen van Merkel en Sarkozy. Die zijn uiteindelijk veel belangrijker voor Nederland en de positie van de Nederlandse economie.

Wat me zorgen baart, is de overdaad aan liquiditeiten en kredieten die in de economie wordt gepompt. Het medicijn voor de crisis is daarmee blijkbaar exact gelijk aan de oorzaak ervan. Dat kan niet waar zijn, lijkt me. Uiteindelijk moeten we naar een situatie van meer gepaste vorm van kredietverlening en het terugdringen van de overdaad aan liquiditeit die de economie wereldwijd de das om heeft gedaan.'

Back to basic

'Als we ons boerenverstand gebruiken komen we sterker uit de crisis', sprak collega Bert van Heemskerck bij zijn afscheid als topman van de Rabobank. Hij pleitte ook voor nieuw realisme als het gaat om geld en rendement, investeren in duurzaamheid en maatschappelijk verantwoord ondernemen. Ligt daarin wellicht de oplossing?

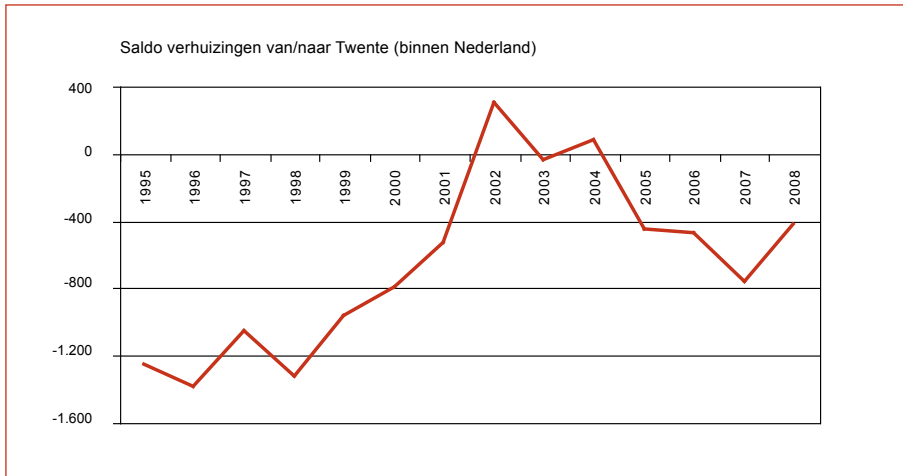
Bruggink stellig: 'Jazeker. Innovatieve bedrijven die creativiteit en duurzaamheid hoog in het vaandel hebben staan, hebben in onze optiek de toekomst. Zeker wanneer ze hun activiteiten in de markt en bedrijfsvoering op een maatschappelijk verantwoorde wijze vorm geven. Als ondernemers die zaken voor elkaar hebben, dan voorspel ik dat ze door deze crisis heen zullen komen. Als we van onze fouten hebben geleerd, dan is de crisis heilzaam geweest. Dat geldt ook voor de bancaire sector, die natuurlijk niet op de oude voet kan doorgaan. Ik constateer ook dat bij financiële instellingen bij bestuurswisselingen andere type mensen

in de top benoemd worden. Er worden andere keuzes gemaakt. Back to basic is het nieuw adagium. Voor de banken is het noodzakelijk het verloren vertrouwen terug te winnen. Maar ook de puur financieel-economische vaststelling dat de tijd voorbij is om leuke en aardige *highbrow* constructies te bedenken, waarmee we bij economische tegenwind hard op ons stuitje vallen, speelt een rol. Het blijkt dat het traditionele bankieren - stabiel, voorspelbaar en niet sexy - over de jaren heen leidt tot gemiddeld genomen betere resultaten.

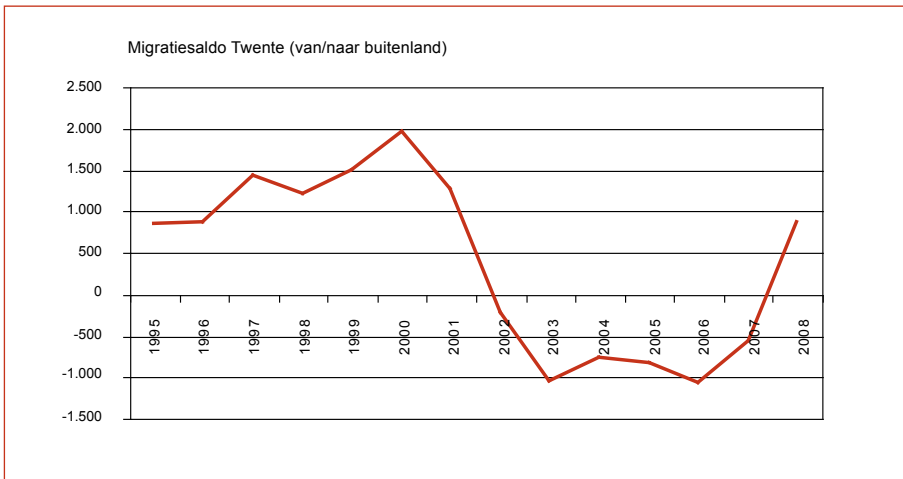
Dat vergt een fundamentele mentaliteitsverandering bij alle betrokkenen. Ik denk dat we ons niet meer moeten focussen op jaarlijkse groeicijfers van drie, drieënhalf procent. Die keren normaal gesproken niet meer terug, tenzij we de zaak weer volpompen met een overdaad aan liquiditeiten en vreemd vermogen. Dat is structureel onhoudbaar en onverantwoord. We moeten ons erbij neerleggen, dat zodra de economie weer aanpikt, en dat is hopelijk eind volgend jaar, we een groot aantal jaren zullen hebben waarbij de economische groei tussen de één en anderhalf procent zal zijn. Dat is inderdaad zuinig, maar zeker niet ongezond.'

I Mens & Inkomen, Bedrijvigheid

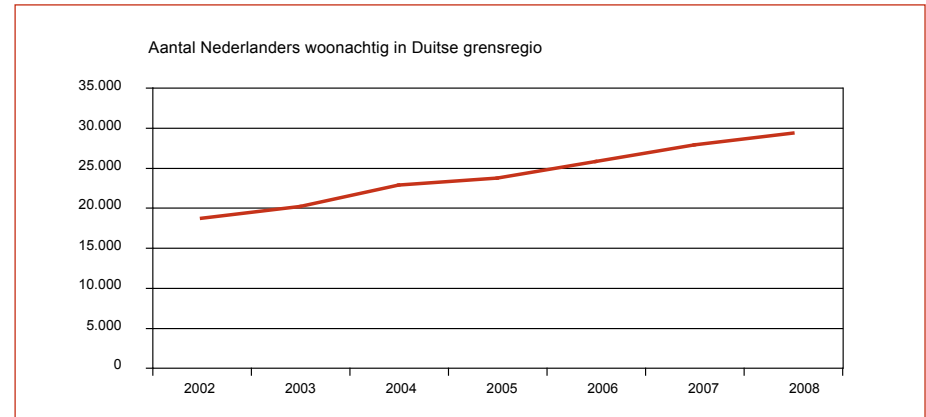
Vestiging, vertrek en migratie

Bron: CBS/Statline, mei 2009.

Bron: CBS/Statline, mei 2009.

Bron: If&O Research (in opdracht van de Euregio).

Waarom is dit belangrijk?

Behalve door het natuurlijk verloop van de bevolking als gevolg van sterfte en geboorte (natuurlijke bevolkingsgroei) kunnen de groei en de samenstelling van de bevolking ook veranderen door verhuizingen van en naar Twente. Indien een regio een positieve aantrekkingskracht heeft, zullen hier meer mensen komen dan vertrekken. Het zegt iets over de relatieve aantrekkelijkheid van een regio.

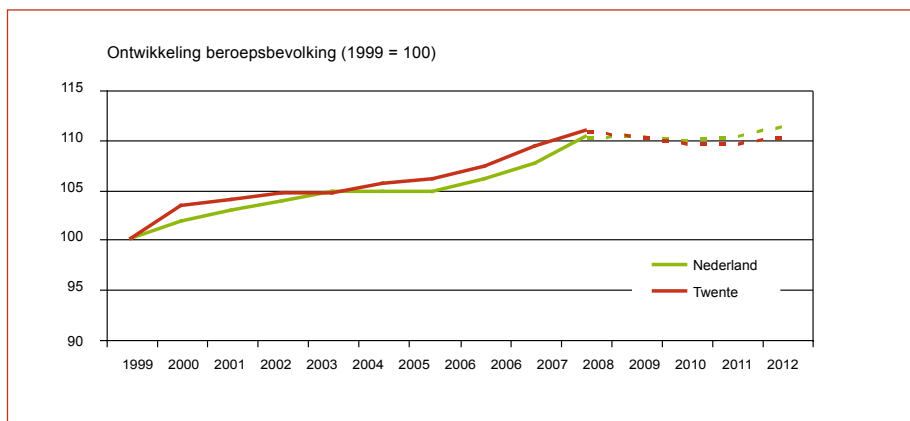
Hoe staat Twente ervoor?

Het aantal vertrekkers is in Twente al enkele jaren groter dan het aantal nieuwkomers. Het saldo verhuizingen naar de rest van Nederland is sinds 2004 negatief. Het lijkt erop dat met name de leeftijdscategorie 20-64 wegtrekt uit Twente. Dit is het actieve deel van de bevolking. Als gevolg hiervan neemt het economische draagvlak van de Twentse economie af. Opvallend is dat het migratiesaldo van/naar het buitenland sinds eind 2007 positief is. Dit wil zeggen dat zich meer mensen uit het buitenland in Twente vestigen dan dat er Twentenaren emigreren.

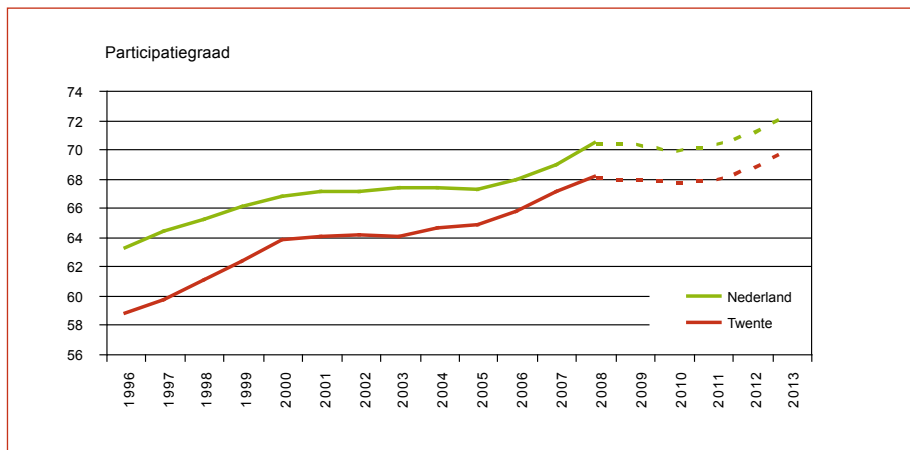
Een factor van betekenis is het feit dat Twente een grensstreek is en dat wonen in Duitsland aantrekkelijk is vanwege de lagere huizenprijzen. Al enige jaren is sprake van een zogenoemde trek naar Duitsland. Deze heeft gevolgen voor de woningmarkt en het draagvlak voor maatschappelijke voorzieningen, maar bijvoorbeeld ook voor het onderwijs in de grensstreek. De grafiek laat zien dat de trek naar Duitsland gestaag doorgaat. In 2002 waren ongeveer 18.500 Nederlanders woonachtig in de Duitse grensgemeenten. In 2008 is dat aantal toegenomen tot bijna 30.000. In tegenstelling tot de rest van Europa zijn in Duitsland de reële huizenprijzen over de periode 2000 tot 2008 niet gestegen, maar gedaald. Momenteel zien we als gevolg van de financiële crisis ook een daling van de vastgoedprijzen in Twente. De aantrekkingskracht van Duitsland als vestigingsplaats zal voor een groot deel afhangen van het verschil in vastgoedprijzen tussen beide landen. In het tweede deel van deze index wordt uitgebreider aandacht besteed aan de ontwikkelingen van de vastgoedmarkt.

1 Mens & Inkomen, Bedrijvigheid

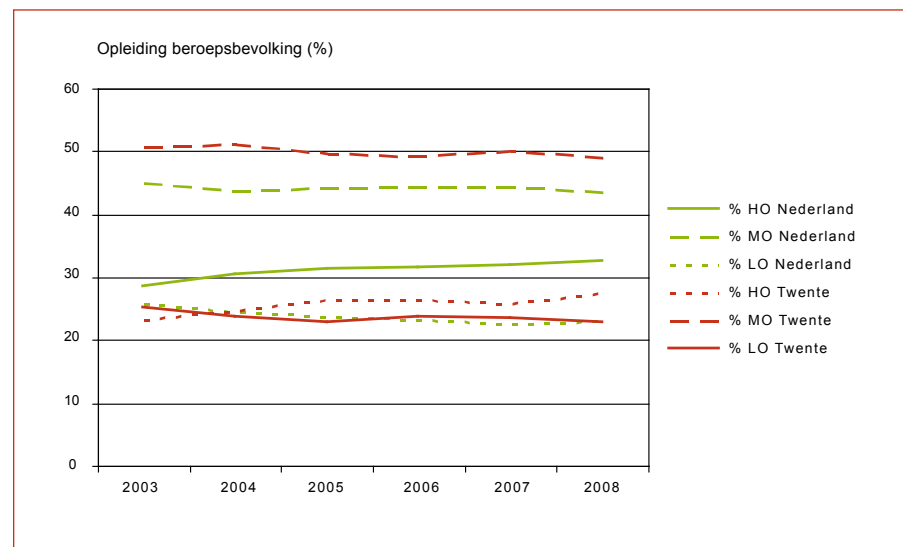
Beroepsbevolking & participatiegraad

Bron: Arbeidsmarkt Prognose Overijssel/Etil, mei 2009.

Bron: Arbeidsmarkt Prognose Overijssel/Etil, mei 2009.

Bron: CBS, maart 2009.

HO = beroepsbevolking met hoge opleiding.

MO = beroepsbevolking met middelbare opleiding.

LO = beroepsbevolking met lagere of afgebroken opleiding.

Waarom is dit belangrijk?

De beroepsbevolking

De beroepsbevolking vormt een belangrijk deel van de totale bevolking. Ze vormt als het ware het potentiële draagvlak voor de economie. Onder de beroepsbevolking rekenen we over het algemeen de leeftijdscategorie 15-64 jaar. Daarnaast wordt onderscheid gemaakt tussen werkzame en werkloze beroepsbevolking.

Een belangrijke onderverdeling van de beroepsbevolking is de indeling naar opleidingsniveau. We zien dat in hoogontwikkelde economieën steeds meer een beroep wordt gedaan op hooggekwalificeerde arbeid. Dit geldt voor zowel hightech-sectoren als hoogwaardige dienstverlening. Wil een economie zich goed kunnen ontwikkelen, dan moet niet alleen de kwantiteit van arbeid maar ook de aanwezige kwaliteit van arbeid goed aansluiten bij de vraag. De aanwezigheid van een goedopgeleide beroepsbevolking is van essentieel belang voor de economische ontwikkeling van een regio of land.

De participatiegraad

De participatiegraad geeft aan welk deel van de potentiële beroepsbevolking van 15-65 jaar participeert in het arbeidsproces, met andere woorden: een baan heeft (voor minimaal twaalf uur per week) en bij het productieproces is ingeschakeld. Hoe hoger het percentage, hoe meer mensen actief betrokken zijn bij het productieproces. Nederland heeft ten opzichte van het buitenland een hoge participatiegraad van vrouwen. Wel moet vermeld worden dat het percentage parttimebanen, zeker onder vrouwen, tot de hoogste van Europa behoort.

Hoe staat Twente ervoor?

De beroepsbevolking in Twente blijft nog steeds groeien. De verwachting echter is dat na 2010/2011 een stabilisatie optreedt en dat op middellange termijn zelfs sprake zal zijn van een daling. De participatiegraad zal eerst richting het landelijk gemiddelde kruipen en daarna stabiliseren op circa 70% (ongeveer 2% onder het landelijk gemiddelde). Vanwege een 'natuurlijk maximum' zal het moeilijk zijn om de participatiegraad nog sterker te laten stijgen.

Het percentage werknemers met een middelbaar opleidingsniveau in Twente (ongeveer 49% in 2008) is aanzienlijk hoger dan elders in Nederland (ongeveer 44% in 2008). Het aandeel werknemers met een hoger opleidingsniveau is hier juist lager (27%) dan het landelijk gemiddelde (32%). Bij de beroepsbevolking met een lager opleidingsniveau is het verschil minimaal.

Ontwikkeling

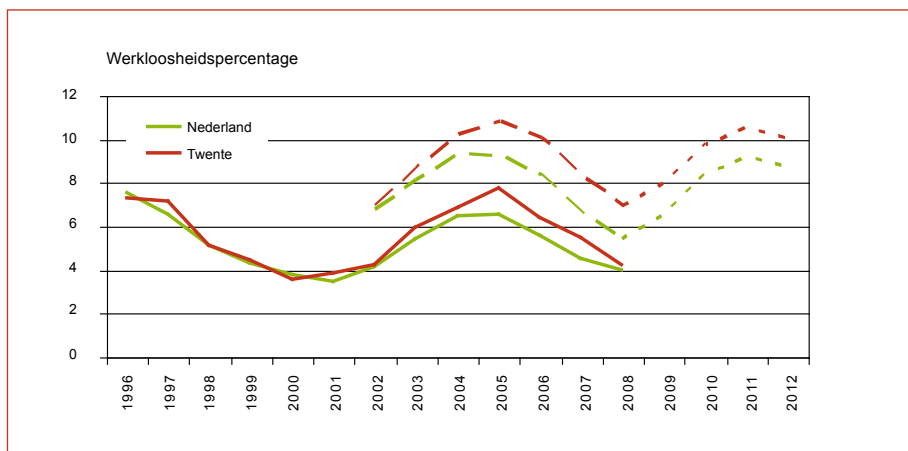
Tot 2003/2004 groeiden de beroepsbevolking en participatiegraad in Twente sneller dan gemiddeld in Nederland. Daarna is de toename gelijk aan het nationaal gemiddelde. Een sterkere groei van de participatiegraad is in Twente niet meer te verwachten. De afgelopen decennia waren vooral vrouwen verantwoordelijk voor de toename. Een toekomstige stijging van de participatiegraad zou moeten komen uit de moeilijker bemiddelbare groepen. Het is de vraag of we hieruit grote aantallen aan het werk kunnen krijgen. De verwachting is dat het totale arbeidspotentieel in Twente en Nederland de komende jaren een afnemende groei zal laten zien en tenslotte zal stabiliseren.

Momenteel zien we dat de participatie daalt. Dit is voor een belangrijke mate het gevolg van de economische crisis van dit moment. Veel jongeren besluiten door te studeren na het afsluiten van hun opleiding. De kans op een baan is momenteel vooral voor deze groep relatief klein. Een eventueel voordeel van die ontwikkeling is dat we hierdoor een beteropgeleide beroepsbevolking krijgen, hetgeen voordelen biedt voor de economische ontwikkeling op langere termijn. Wat bijzonder opvalt, is dat het aantal hogeropgeleiden in Twente weer stijgt na jarenlange stagnatie.

Door de veranderende leeftijdsopbouw van de bevolking zal de potentiële beroepsbevolking de komende decennia blijvend afnemen, zowel in absolute zin (circa -30.000) als relatief. Op langere termijn kan dit tot een tekort aan werknemers leiden, hetgeen aanzienlijke problemen voor de regionale economie kan opleveren. In het tweede deel van de index komen we hier uitgebreider op terug. Ook wordt in Twente nagedacht over manieren om hoogopgeleiden aan te trekken of vast te houden in de regio ('brain gain') ten einde een 'brain drain' te voorkomen. Dit gaat in de toekomst ook voor de andere groepen werknemers steeds sterker spelen.

1 Mens & Inkomen, Bedrijvigheid

Werkloosheid & vacatures

Onderbroken lijn geeft percentage niet-werkende werkzoekenden aan (Bron: Arbeidsmarkt Prognose Overijssel/Etil, mei 2009).

Ononderbroken lijn geeft percentage geregistreerde werklozen aan (Bron: CBS/Statline, april 2009).

Werkloosheid (NWW) naar opleidingsniveau				
	Nederland	Twente	% NL	% Twente
Onderwijsniveau				
Basisonderwijs	120.165	5.538	25,9	27,1
VMBO	132.328	5.764	28,5	28,2
MBO/Havo/VWO	147.594	7.007	31,8	34,2
HBO/Bachelor	45.774	1.725	9,9	8,4
WO/Master	17.877	424	3,9	2,1
Overig	446	10	0,1	0,0
Totaal	464.184	20.468	100,0	100,0

NWW = niet-werkende werkzoekende.

Bron: CWI, mei 2009.

Waarom is dit belangrijk?

Voor een economie is het belangrijk efficiënt met de ter beschikking staande (productie) middelen om te gaan. Hoe beter dit gebeurt, hoe hoger het welvaarniveau van een economie kan worden. Het werkloosheidspercentage wordt vaak gemeten als de werkloze beroepsbevolking in procenten van de beroepsbevolking. Het werkloosheidspercentage zegt daarom iets over hoe efficiënt een economie met de productiefactor arbeid (de beroepsbevolking) omgaat. Een hoog percentage geeft aan dat een gedeelte van de aanwezige productiecapaciteit niet productief kan worden ingezet.

Daar tegenover staan de openstaande vacatures. Klaarblijkelijk is het niet mogelijk alle vacatures in te vullen met geschikte mensen. Ook hier laten we een stuk productiecapaciteit onbenut, hetgeen ten koste van onze welvaart gaat. In het eerste geval ligt het probleem bij de vraagkant. Er is onvoldoende vraag om iedereen aan het werk te krijgen. In het tweede geval ligt het probleem bij de aanbodkant. Voor de openstaande vacatures zijn onvoldoende mensen met de juiste kwalificaties voorhanden, ondanks het feit dat niet iedereen een baan heeft.

Hoe staat Twente ervoor?

Van 2002 tot 2005 zagen we een stijging van het werkloosheidspercentage in Twente, dat daarmee hoger uitkomt dan het landelijke percentage. Na 2005 was er een dalende trend. Hoewel de werkloosheid hier sindsdien sneller afnam dan in Nederland, bleef er een substantieel verschil bestaan tussen Twente en de rest van het land (ruim 1%). Dat verschil zou niet meer goed gemaakt te worden, zo leek het. Voor heel Nederland stabiliseerde het werkloosheidspercentage op ongeveer 5%, Twente kwam uit op 6%. Historisch gezien zijn dit zeer positieve cijfers. In het vorige hoofdstuk bleek al dat de stijging van het toekomstige aanbod van arbeid afneemt en dat het totale arbeidspotentieel uiteindelijk zal stabiliseren.

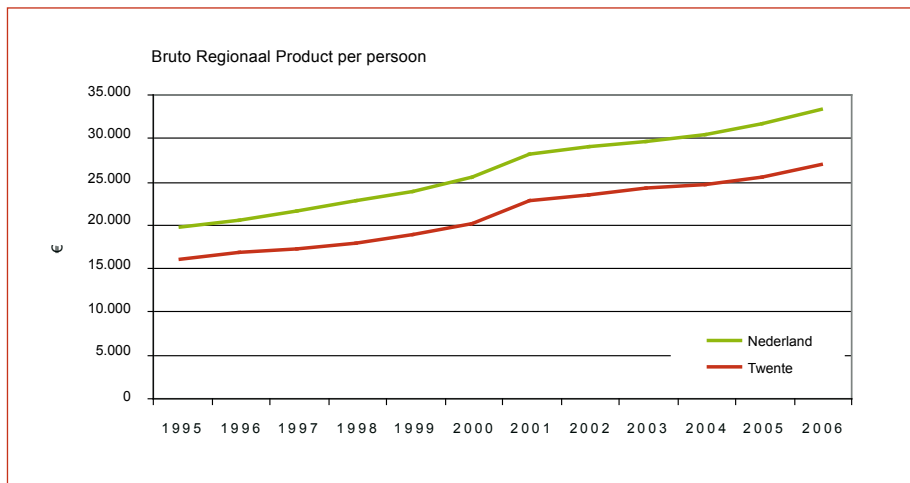
De verwachting tot voor kort was dat de werkloosheidspercentages relatief laag zouden blijven en er een structurele krapte op de arbeidsmarkt zou ontstaan. De financiële crisis haalt echter een streep door de rekening. Als gevolg hiervan zal de werkloosheid stijgen. Alle sectoren hebben hier onder te lijden, maar met name de in Twente sterk vertegenwoordigde sectoren als bouw en industrie worden zwaar getroffen. In het tweede deel van deze Twente Index gaan we specifieker in op de gevolgen van de crisis op de werkgelegenheid.

De onderverdeling van de werkloosheid naar opleidingsniveau laat zien dat iets minder dan 8,5% van de werklozen een HBO/Bachelor-achtergrond heeft. Daarentegen is het werkloosheidspercentage van mensen met een WO/Master aanzienlijk lager, namelijk iets meer dan 2%. Ook steekt het werkloosheidspercentage van deze groep positief af tegen het landelijk gemiddelde.

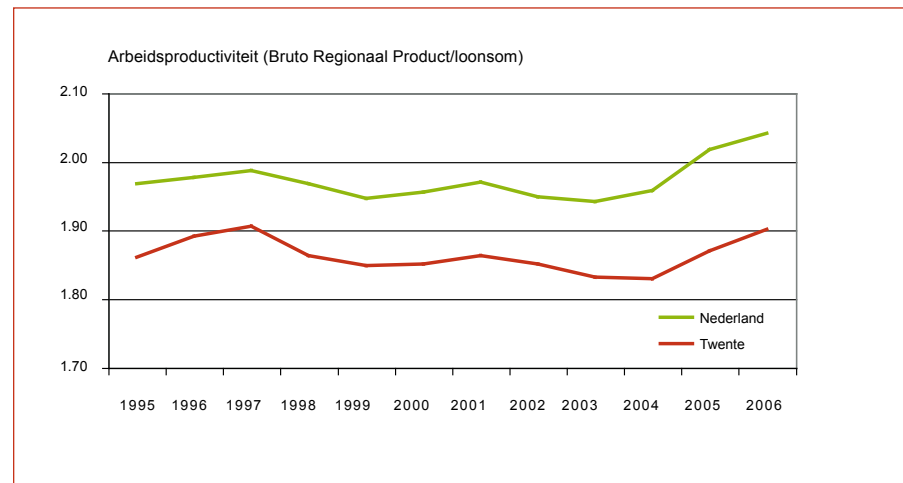
De laatste jaren is de vraag naar hooggeschoolde medewerkers gestegen en naar lageropgeleiden gedaald. Er is duidelijk een mismatch tussen de gevraagde kwaliteit van arbeiders door bedrijven enerzijds en het aanbod van werklozen met voornamelijk een lagere of middelbare opleiding anderzijds. Wellicht dat (bij)scholing deze kloof kan verkleinen, zodat werklozen een betere kans krijgen op de arbeidsmarkt. Ook zullen bedrijven moeten kijken naar mensen die niet exact voldoen aan het gestelde profiel. Creativiteit van zowel werklozen als werkgevers is nodig om de geschetste mismatch te verkleinen.

1 Mens & Inkomen, Bedrijvigheid

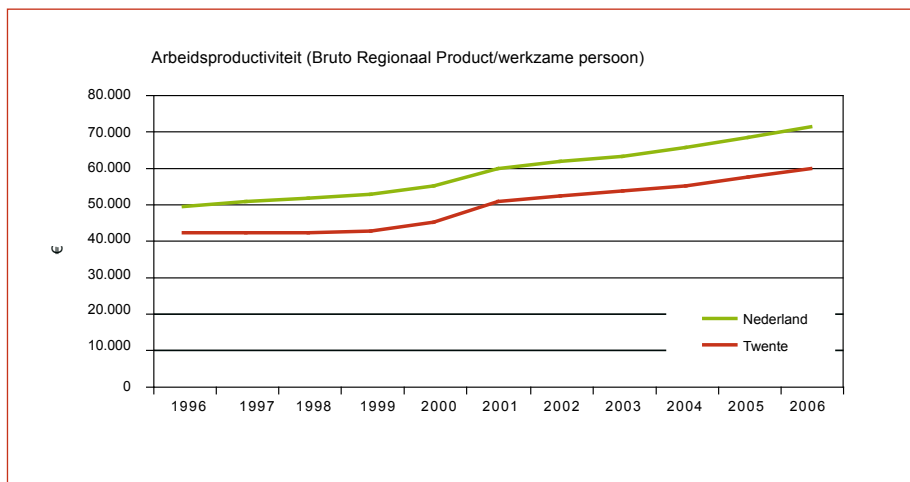
Arbeidsproductiviteit

Bron: CBS/Statline, mei 2009.

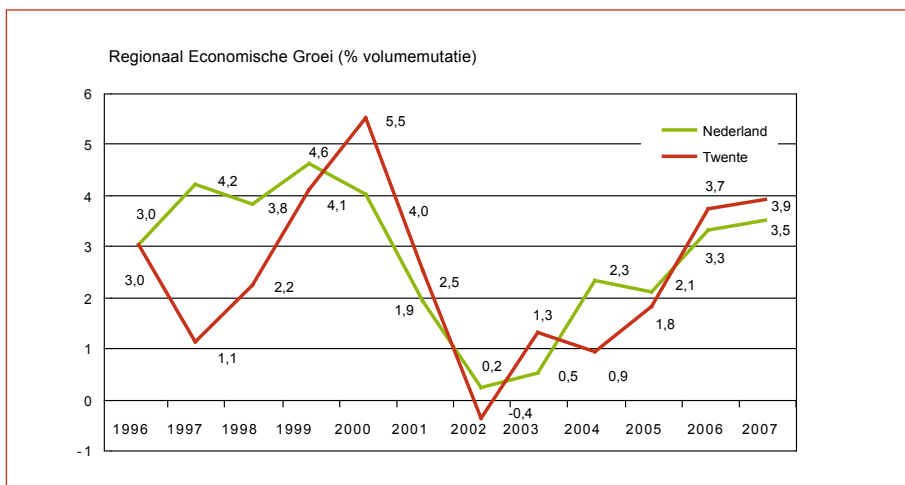
Bron: CBS/Statline, mei 2009.

Bron: CBS/Statline, mei 2009.

I Mens & Inkomen, Bedrijvigheid

Regionaal Economische Groei

Bron: CBS/Statline, februari 2009.

Waarom is dit belangrijk?

Het Bruto Regionaal Product is datgene wat we met z'n allen in de regio produceren. Eigenlijk moeten we zeggen: de toegevoegde waarde die we met z'n allen in de regio creëren. Het vormt tevens het inkomen van de regio. Deze toegevoegde waarde komt tot stand door het gebruik van de productiemiddelen, natuurlijke hulpbronnen, arbeid en kapitaal. Tegenwoordig wordt ook kennis een steeds belangrijkere rol toebedeeld in het proces van waardecreatie. Niet voor niets spreken we over de kenniseconomie. Feitelijk is dit de kwaliteit van de factor arbeid.

De regionale productie bepaalt in belangrijke mate de vraag naar arbeid, die daarom ook wel een afgeleide vraag wordt genoemd. Oftewel: de vraag naar goederen en diensten bepaalt ook voor een belangrijk deel de vraag naar arbeid. Aan de andere kant komt de toegevoegde waarde ten goede aan de gebruikte en ingezette productiefactoren, meestal in de vorm van loon en salaris, ondernemersinkomens, winsten en pacht. Ook moet een gedeelte voor afschrijvingen gereserveerd worden. Hoe hoger het bruto product (de gecreëerde toegevoegde waarde), des te hoger is dus ook het inkomen. Met andere woorden: het bruto product geeft aan wat we met z'n allen aan toegevoegde waarde creëren, maar ook wat we samen daarmee verdienen. Het bruto product per persoon is de toegevoegde waarde per persoon in de regio, dus het verdiende inkomen per persoon. Het bruto product per werkzame personen (de

arbeidsproductiviteit) is het bruto product (de toegevoegde waarde) gedeeld door het aantal mensen dat actief bij het arbeidsproces betrokken is. De arbeidsproductiviteit wordt tevens gezien als een belangrijke indicator voor de concurrentiekracht van een regio. Het is het gemiddelde inkomen, verdiend door iedereen die bij het arbeidsproces betrokken is. De cijfers zeggen dus iets over wat we met z'n allen produceren en verdienen, en wat we per persoon produceren en verdienen. Economische groei geeft de ontwikkeling van het bruto product weer, gemeten in procenten, ten opzichte van het voorgaande jaar. Economische groei leidt tot een hoger inkomen en zodoende ook tot een groei in welvaart. Eigenlijk zou nog een correctie moeten plaatsvinden voor de bevolkingsgroei, maar deze is vrij gering. Zoals de vraag naar arbeid mede afhangt van het bruto product, zo zal ook economische groei van invloed zijn op de ontwikkeling van de vraag naar arbeid en het aantal arbeidsplaatsen.

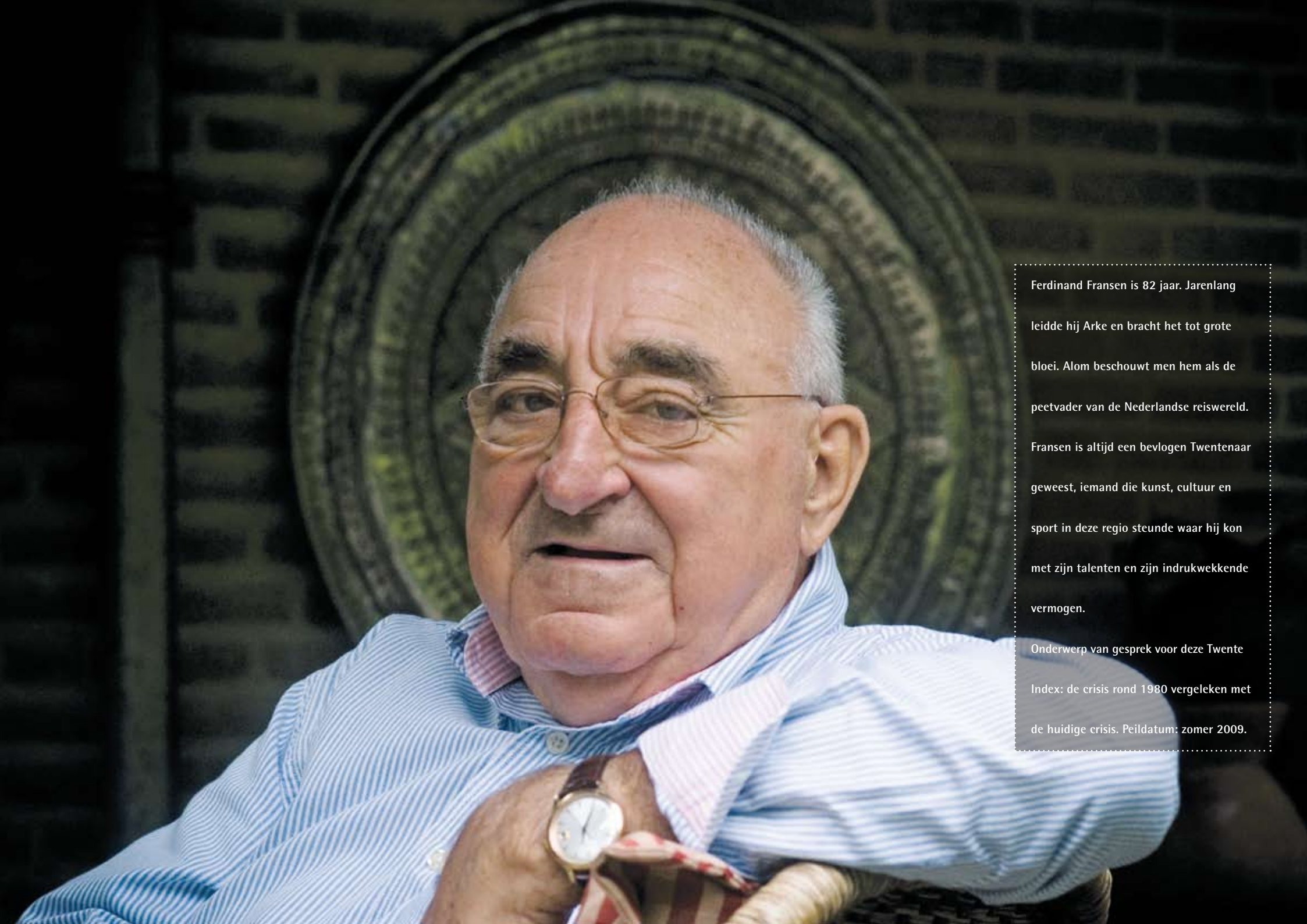
Hoe staat Twente ervoor?

Het bruto product per persoon ligt voor Nederland net iets boven de 30.000 euro, voor Twente op 25.000 euro. De arbeidsproductiviteit laat eenzelfde patroon zien. Deze bedraagt voor Nederland bijna 70.000 euro, voor Twente bijna 60.000 euro. Twentse werknemers produceren en verdienen per eenheid arbeid gemiddeld 10.000 euro minder dan hun collega's elders in het land. Als een van de belangrijke oorzaken wordt de economische structuur gezien. Twente kent van oudsher relatief veel maakindustrie (textiel, metaal) en weinig dienstverlening. Deze industrieën hadden relatief veel laaggeschoolden in dienst, waardoor - ook vandaag nog - het gemiddelde opleidingsniveau van de beroepsbevolking iets lager ligt dan het landelijk gemiddelde. Een hoger opleidingsniveau gaat doorgaans hand in hand met een hogere toegevoegde waarde. Verder hebben de gaswinning in het noorden van het land, de grote raffinaderijen in Pernis en de concentratie van hoofdkantoren in de Randstad tot gevolg dat de toegevoegde waarde elders hoger ligt dan in Twente.

Ontwikkeling

De schommelingen in economische groei in Twente zijn sterker dan elders in Nederland. Dit kan meerdere oorzaken hebben. Een oorzaak is dat de spreiding van economische activiteiten in Nederland natuurlijk groter is dan in een kleinere regio. Voor zowel Twente als Nederland zien we op de lange termijn een positieve trend in de ontwikkeling van het bruto product per persoon en de toegevoegde waarde en de arbeidsproductiviteit. Enigszins teleurstellend is het feit dat het verschil tussen Nederland en Twente in absolute zin niet kleiner wordt. De economische groei vertoont sinds 2002 weer een stijgende tendens, maar door de crisis wordt in 2009 een scherpe daling verwacht. Dit geldt ook voor de regio Twente, waar een forse negatieve groei van 4 à 5% over de periode medio 2008-2009 voorspeld wordt. Meer hierover in het tweede deel van deze index. Definitieve cijfers van regionale economische groei worden door het CBS pas een aantal jaren later gepresenteerd.

vervolg op pag. 22

Ferdinand Fransen is 82 jaar. Jarenlang leidde hij Arke en bracht het tot grote bloei. Alom beschouwt men hem als de peetvader van de Nederlandse reiswereld. Fransen is altijd een bevolgen Twentenaar geweest, iemand die kunst, cultuur en sport in deze regio steunde waar hij kon met zijn talenten en zijn indrukwekkende vermogen.

Onderwerp van gesprek voor deze Twente Index: de crisis rond 1980 vergeleken met de huidige crisis. Peildatum: zomer 2009.

‘Crisis van nu is heel anders dan die uit de jaren ’80’

In ‘Tachtig jaar ontmoetingen’, zijn onlangs gepubliceerde memoires, doen Fransens scherpe herinneringen aan het mislukken van de Dubbelstad, het beoogde samenwerkingsverband tussen Enschede en Hengelo, nogal wat stof opwaaien. Vanaf 1988 ondersteunde het toenmalige kabinet Lubbers-II de vorming van een Bandstad of Dubbelstad Enschede-Hengelo. In 1994 kwam er aan dat streven een einde. Het plan werd niet gesteund door de Hengelose politiek en door de Hengelose bevolking. ‘Een van de meest treurige politieke episodes van de afgelopen decennia als het gaat om samenwerking in Twents verband,’ stelt Fransen.

Wilmersberggroep

Hij vindt het nog steeds jammer: ‘We hebben miljoenen verloren toen die Dubbelstad niet doorging.’ De Enschedese burgemeesters Ko Wierenga en Jan Mans en in Hengelo burgemeester Cees Bevers en later Wolter Lemstra hebben zich er eindeloos mee beziggehouden nadat een lobby vanuit de zogenaamde Wilmersberggroep op gang was gekomen. In de jaren ’90 bracht Ferdinand Fransen onder die naam vertegenwoordigers bij elkaar van de Universiteit Twente, de toenmalige Hogeschool Enschede, de vakbond, de burgemeesters van de grote gemeenten, politicommissaris IJzerman en Commissaris der Koningin Jan Hendrixx. Doel: Twente als samenwerkingsverband op nationaal niveau laten opereren. Fransen was toen net gestopt als baas van Arke. ‘Dat moest gebeuren, die samenwerking. Het was absoluut noodzakelijk,’ zegt hij, ‘dat Twente vol-

doende centen uit Den Haag zou krijgen. Wij zouden de vijfde gemeente in grootte in Nederland zijn geworden. Maar helaas, de Hengelose politiek wilde eerst weten hoeveel extra geld de samenwerking precies zou opleveren. Er moesten bedragen genoemd worden. Maar zo werkt dat niet. Ik heb het Lemstra destijds hoogst kwalijk genomen dat hij van gedachten veranderde. De Hengelose raad verweet hem dat hij voor eigen gewin ging, dat hij voor de Dubbelstad was omdat hij de baas van die grotere gemeente wilde worden.’

Niet groot denken

‘Van die Dubbelstadaffaire kunnen we een hoop leren. Tegenwoordig gaat het gelukkig heel redelijk met Twente. Het is een eenheid ondanks het feit dat het niet gemakkelijk lijkt om de Regio Twente te sturen: er is een flinke tegenstelling tussen de steden en de plattelandsgemeenten. In de Wilmersberggroep stonden de neuzen absoluut dezelfde kant op. De provincie zat daar ook bij: veel gemakkelijker dus. Ik had mij alles voorgesteld van die Dubbelstad. Maar door ambtenaren is het mislukt, uit angst voor hun eigen positie. Ze waren bang voor hun baan en dergelijke. De raad van Hengelo liet het tegenovergestelde van groot denken. De Dubbelstad zou ons economisch vooruit hebben gebracht. Enfin, het oude idee van de Dubbelstad dat twee keer gestrand is, krijgt steeds meer de kans om op een nieuwe manier gerealiseerd te worden en dat is mooi. Samenwerking... daarom moeten we ook streven naar een werkelijk verenigd Europa. Er is veel

gemopper op de Europese regelgeving te horen en soms lijkt het draagvlak klein maar de euro heeft ons veel goeds gebracht, terwijl ook daar tegen gestemd is door velen. Het Europa van nu kun je niet uitvlakken. Het is belangrijk voor ons allen, dus ook voor Twente.’

Crisis 1980, crisis 2009

‘In 1980 hadden we niet de economische potentie die we nu hebben. Bedenk ook dat veel eerder al de textielindustrie in Twente in elkaar was gestort. De werkloosheid steeg. In 1982 hadden we een werkloosheidspercentage van 10.7%. Dat cijfer is nu veel lager. De sociale lasten werden in die tijd onbetaalbaar voor de overheid. Toen leek de crisis door politieke actie oplosbaar, maar nu kunnen we er zelf heel weinig aan doen. Bovendien speelde de crisis veel minder in Amerika. Nu wel, in de hele wereld eigenlijk. In 1980 hadden we bij Arke als personeelsadviseur Johan Mos. Die had gewerkt bij Van Heek & Co. Daar heeft hij 6.500 mensen moeten ontslaan. Moet je je voorstellen, zes-en-een-half-duizend mensen! Mos kwam later bij ons. Wereldwijd werkten er in die tijd bij Arke zo’n 1.000 mensen, waarvan 400-500 in Nederland. Er werden in die crisistijd minder reizen geboekt, dus ook wij moesten mensen ontslaan: zo’n 10%. Met al die mensen heb ik destijds persoonlijk het ontslaggesprek gevoerd. Het was om te overleven, het kon niet anders: het was óf saneren óf het hele bedrijf kapot laten gaan. Van deeltijdontslagen was toen nog geen sprake. Überhaupt ging het in die tijd anders in tijden van economische neergang. We hebben nu

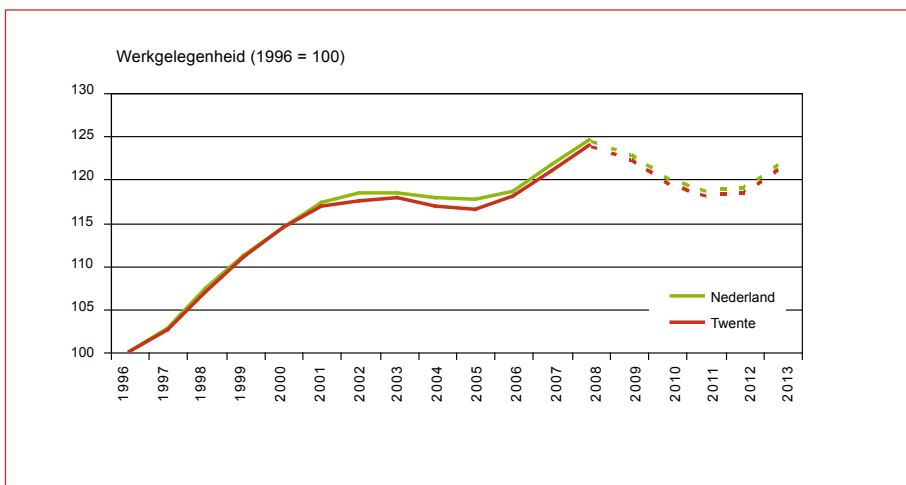
georganiseerde samenwerking – daarvan was toen geen sprake. Er waren geen mobiliteitscentra, er was niks. De overheid is door de welvaart van de afgelopen decennia kapitaalcrachtiger geworden en kan dus meer doen. Destijds had ieder voor zich het moeilijk; er waren geen steunprogramma’s, je loste je eigen problemen op. We moeten even afwachten hoe het dit jaar zal gaan met de crisis. Op 31 december weten we hoe groot de schade is. Er is, heel somber, voorspeld dat de AEX tot onder de 200 zou dalen maar dat komt voorlopig niet uit. De beurs loopt nu omhoog: grote autofabrikanten als BMW bouwen hun arbeidstijdverkorting al weer af. Dat zijn goede tekenen. Ik ben niet pessimistisch, ik voorzie niet dat de koersen nu sterk zullen dalen.’

Luchthaven

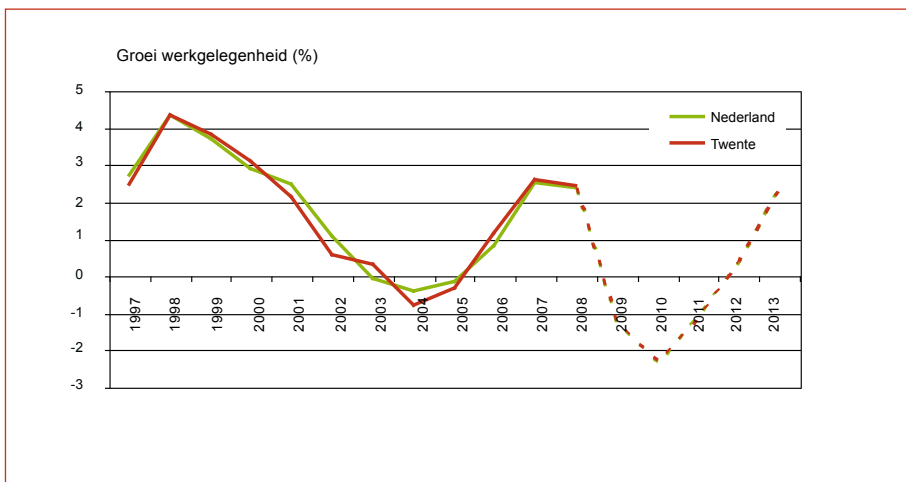
Ter sprake komt het Amerikaanse beleid waarbij president Obama de sectoren onderwijs en bouw steunt om op een gezonde manier werk te genereren. Zou investeren in de luchthaven van Twente goed zijn voor de economie van deze regio? Fransen: ‘Twente kan niet buiten een luchthaven als wij de streek op een hoger plan willen brengen. Maar het is de vraag of er voldoende markt is voor Luchthaven Twente. Het wordt rendabel met 1,2 miljoen passagiers. In Twente wonen 620.000 mensen. Het lijkt voorsnog dus niet haalbaar. In 1972 hebben we de eerste toeristische luchtverbinding met Oostenrijk tot stand gebracht op Luchthaven Twente. Ik weet het nog goed, het begon op een dinsdag. Er vlogen elke dag zes tot acht toestellen, Caravelles waren dat. Eerst met 90 man per toestel, later met 100, want ze hadden de leuning dunner gemaakt zodat er een extra rij bijgeplaatst kon worden... Die toestellen moesten wel altijd vóór 10 uur ’s avonds terug zijn, later mocht niet. Als wij toen wijs geweest waren, maar dat is achteraf gepraat... Je hebt natuurlijk altijd last en hinder van vliegverkeer, dat is onvermijdelijk. Maar als je welvaart wil, moet je een zekere hoeveelheid overlast voor lief nemen. Het is heel moeilijk om die overlast in cijfers te vangen. Maar vliegverkeer in Twente moet, vind ik, mogelijk blijven.’

1 Mens & Inkomen, Bedrijvigheid

Werkgelegenheid

Bron: Arbeidsmarkt Prognose Overijssel/Etil, mei 2009.

Bron: Arbeidsmarkt Prognose Overijssel/Etil, mei 2009.

Waarom is dit belangrijk?

De sociale en economische leefbaarheid van een regio wordt mede bepaald door het feit of de inwoners van een regio een inkomen kunnen verdienen in hun regio. Hoge werkloosheid kan grote consequenties hebben voor de directe omgeving en sociale verhoudingen.

De meeste mensen verdienen nog steeds hun inkomen in dienstverband. Ze zijn in loondienst. Anderen verdienen hun inkomen als ondernemer/zelfstandige. De werkgelegenheid geeft aan hoeveel banen er in Twente zijn. Hier wordt de werkgelegenheid weergegeven in het aantal bezette arbeidsplaatsen van minimaal 1 uur per week. Het gaat om zowel personen in loondienst als zelfstandigen.

Het aantal beschikbare banen afgezet tegen de beroepsbevolking laat zien hoeveel mensen een baan nodig hebben. Het feitelijke aantal ingevulde banen noemen we de werkgelegenheid. De hoeveelheid beschikbare banen is de vraag op de arbeidsmarkt, terwijl de beroepsbevolking het aanbod vormt. Het verschil tussen vraag en aanbod is de werkloosheid.

Hoe staat Twente ervoor?

Vanaf 1996 tot 2007 is de werkgelegenheid vrijwel continu gestegen. Alleen in de periode 2003-2005 was sprake van een daling. In totaal is de werkgelegenheid over de gehele periode met ongeveer 24% gestegen. We zien nagenoeg geen verschil tussen Nederland en Twente.

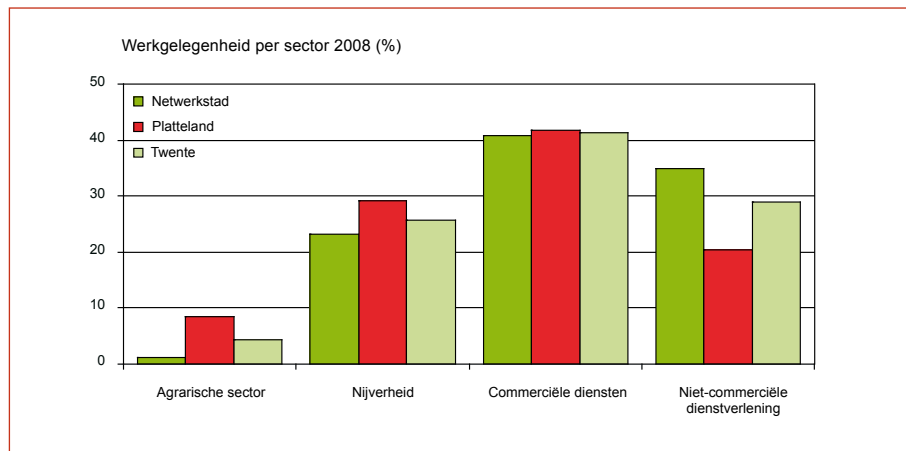
De groei van de werkgelegenheid daalde tot 2003. Van 2003 tot en met 2005 is er een negatieve groei geweest, wat betekent dat het aantal arbeidsplaatsen afnam. We zien dat in deze periode de Twentse werkgelegenheidsgroei wat sterker schommelde dan het Nederlandse groeipercentage. Vervolgens is het groeipercentage weer geleidelijk gestegen naar 2% in 2008. Ook hier wijkt Twente niet noemenswaardig af van de landelijke ontwikkeling.

Wat er op dit moment met de werkgelegenheid gebeurt, is nog niet duidelijk. We zien al een daling van de werkgelegenheid door de financiële crisis. De meeste voorspellingen geven aan dat deze de komende jaren (tot 2011) zal doorzetten. Pas rond 2011/2012 zal naar verwachting weer een groei in werkgelegenheid mogelijk zijn.

Op zich lijkt dit een zorgelijke ontwikkeling. We moeten die echter vergelijken met de ontwikkeling van de beroepsbevolking (aanbod op de arbeidsmarkt). Eerder hebben we gezien dat onder meer door de vergrijzing de beroepsbevolking behoorlijk onder druk komt te staan. Ook zien we dat het aantal nieuwkomers op de arbeidsmarkt terugloopt. Zoals eerder gemeld kiezen veel studenten na afronding van hun studie voor een vervolgopleiding.

Verdeling werkgelegenheid platteland/Netwerkstad					
	Agrarische sector	Nijverheid	Commerciële diensten	Niet-commerciële dienstverlening	Totaal
Netwerkstad	1.998	39.087	68.847	58.905	168.837
Platteland	10.415	35.402	50.713	24.746	121.276
Geheel Twente	12.413	74.489	119.560	83.651	290.113

Bron: Arbeidsmarkt Prognose Overijssel/Etil, mei 2009.

Bron: Arbeidsmarkt Prognose Overijssel/Etil, mei 2009.

Waarom is dit belangrijk?

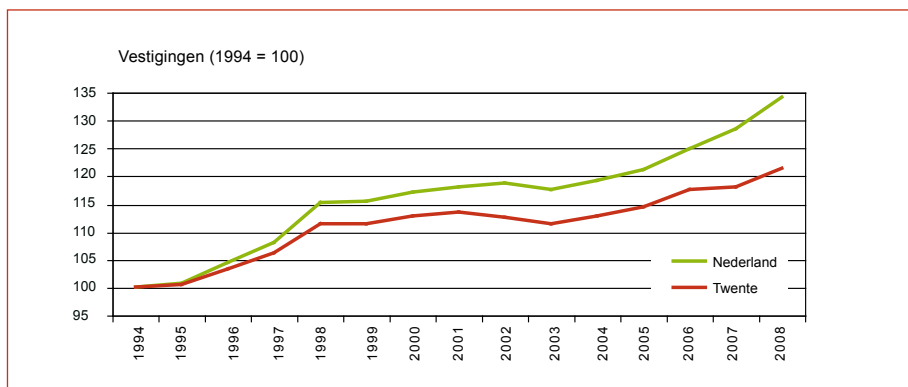
Vanouds zijn steden belangrijk voor de economie en de werkgelegenheid van regio's. Ze worden vaak gezien als de trekkers van de regionale economie. Maar ook dorpen in een regio kunnen een belangrijke werkgelegenheidsfunctie hebben. Indien steden en dorpen hun eigen sterke kanten ontwikkelen, kunnen zij complementair aan elkaar zijn en samen zorgen voor een sterke regionale economische ontwikkeling.

Hoe staat Twente ervoor?

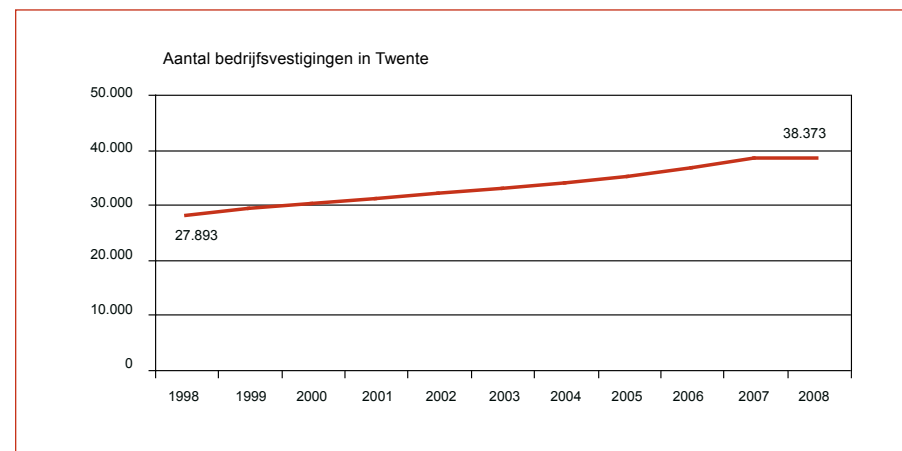
De Netwerkstad (Enschede, Oldenzaal, Hengelo, Borne en Almelo) heeft een groot aandeel in de commerciële en niet-commerciële dienstverlening. Dit is gezien de functie van de grotere steden voor de hand liggend. Deze gemeenten hebben een grote concentratie van bijvoorbeeld ziekenhuizen, onderwijsinstellingen en bovengemeentelijke instellingen. Interessant is echter dat de nijverheid op het platteland relatief beter vertegenwoordigd is dan in de Netwerkstad. Dit geldt tevens voor de commerciële dienstverlening, een situatie die je op voorhand niet zou verwachten. De plattelandsgemeenten zorgen in Twente aldus toch nog voor zo'n 40% van de werkgelegenheid.

I Mens & Inkomen, Bedrijvigheid

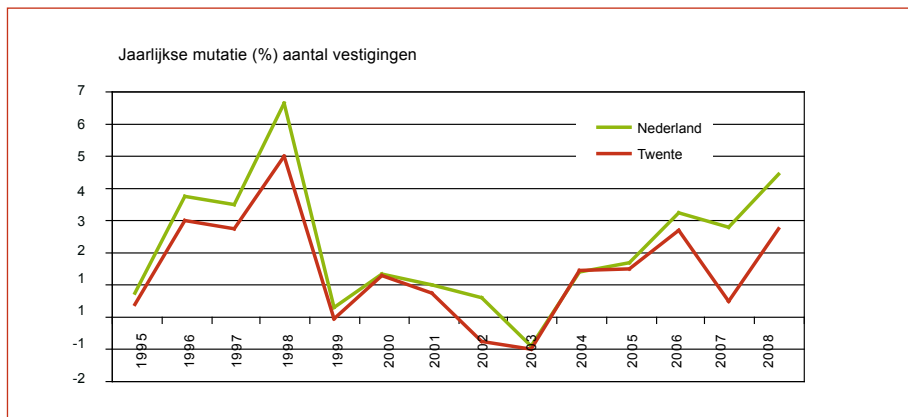
Vestigingen

Bron: CBS/Statline, februari 2009.

Bron: Kamer van Koophandel, 2009.

Bron: CBS/Statline, februari 2009.

Waarom is dit belangrijk?

De regionale werkgelegenheid is grotendeels de resultante van de werkgelegenheid van de ondernemingen en instellingen die in de regio gevestigd zijn. Het aantal vestigingen heeft effect op de werkgelegenheid en het inkomen in de regio. Een toename van het aantal vestigingen zegt ook iets over de ondernemerszin in de regio. Over de impact van economische groei hierop zijn de meningen verdeeld. Volgens sommigen zullen mensen bij economische voorspoed sneller een bedrijf starten, omdat ze veel economische potentie waarnemen. Anderen zeggen juist dat bij economische tegenslag mensen worden ontslagen, waarna een deel van deze mensen voor zichzelf begint.

Hoe staat Twente ervoor?

Het aantal vestigingen in Twente liet een voortdurende toename zien van 27.000 in 1997 naar 38.000 in 2007. Dat is goed voor de werkgelegenheid, de regionale productie en het inkomen, en daarmee voor de regionale welvaart. In 2008 zien we een stagnatie van deze groei, en zelfs een lichte daling van het aantal vestigingen ten opzichte van 2007.

Wellicht dat deze stagnatie verband houdt met de negatieve berichtgeving over de (verwachte) economische crisis vanaf halverwege 2007. Het lijkt erop dat de jaarlijkse groei in het aantal vestigingen een positieve relatie heeft met de economische groei. Is de economische groei hoog (eind jaren '90), dan zien we ook een sterke stijging van het aantal vestigingen. Valt de groei iets tegen (begin deze eeuw), dan neemt de groei van het aantal vestigingen af. Is er een negatieve groei (tijdens de huidige recessie), dan volgt een lichte afname van het aantal vestigingen. Wel moeten we de kanttekening maken dat deze cijfers beïnvloed zijn door een forse toename van het aantal zzp'ers (zelfstandigen zonder personeel) in bijvoorbeeld de bouw en de zorgsector. Ze kunnen daardoor een te optimistisch beeld geven.

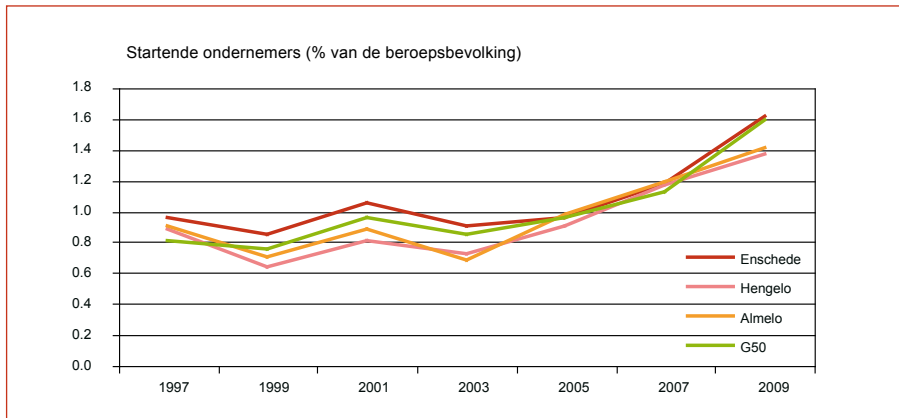
Ontwikkeling

Het aantal vestigingen stijgt in Twente minder snel dan elders in Nederland. Dit geldt eveneens voor het aantal jaarlijkse mutaties. Dit wil nog niet automatisch zeggen dat daardoor de werkgelegenheid en het inkomen minder snel toenemen. De werkgelegenheid en productie per vestiging is in deze ook een belangrijke factor. Eén grote vestiging kan immers meer opleveren dan tien kleintjes.

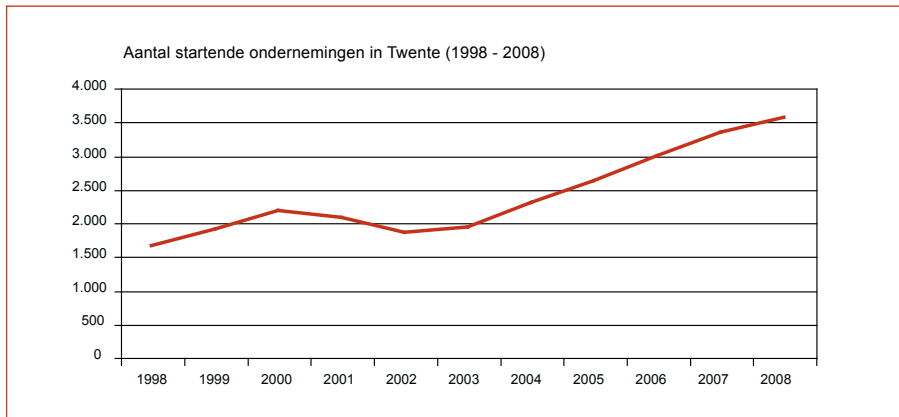
Naast het aantal vestigingen speelt momenteel ook het aantal faillissementen een belangrijke rol. Als gevolg hiervan zullen naast een daling van productie van goederen en diensten ook bedrijven en arbeidsplaatsen verdwijnen. Het aantal faillissementen is op dit moment historisch hoog. Dit is voor een belangrijk deel het gevolg van de economische crisis. In het tweede deel van deze index komen we hierop terug.

I Mens & Inkomen, Bedrijvigheid

Starters

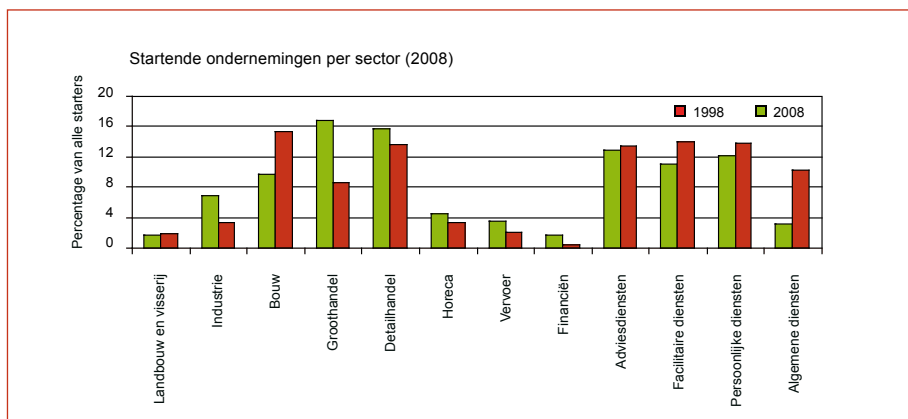
Bron: Atlas Nederlandse Gemeenten 2007 en 2009.

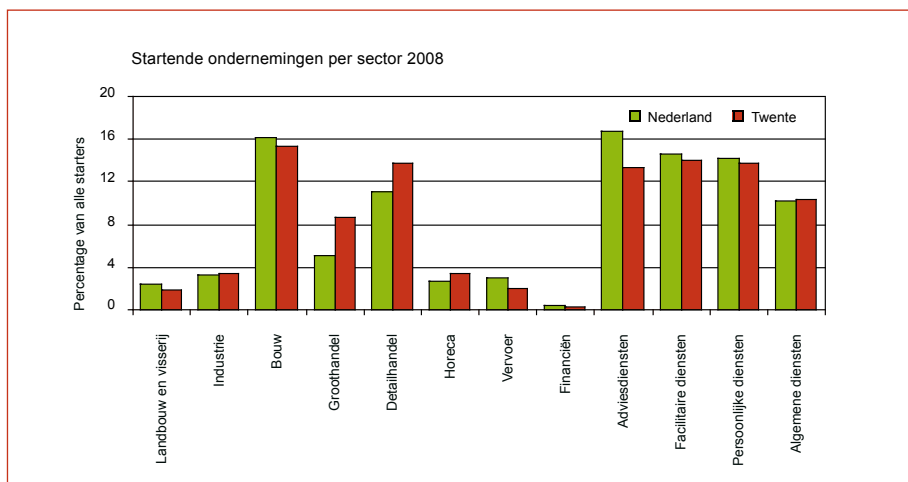
Bron: Kamer van Koophandel, 2009.

1 Mens & Inkomen, Bedrijvigheid

Starters per sector

Bron: Kamer van Koophandel, 2009.

Bron: Kamer van Koophandel, 2009.

Waarom is dit belangrijk?

Starters worden gedefinieerd als nieuwe ondernemingen die zich voor het eerst bij de Kamer van Koophandel inschrijven. Onderzoek toont aan dat in hoogontwikkelde economieën nieuwe, jonge bedrijven een positieve invloed hebben op de economische groei en de werkgelegenheid. Ze kunnen vaak beter dan grote bedrijven inspelen op de elkaar steeds sneller opvolgende (economische en technologische) ontwikkelingen. Innovaties leiden niet alleen tot nieuwe (productie)technieken, maar ook tot nieuwe producten. Vooral bij het ontwikkelen en op de markt brengen van nieuwe producten spelen nieuwe jonge ondernemers (starters) een belangrijke rol. Grote bedrijven hebben de kleine, flexibelere ondernemingen vaak nodig als bron van vernieuwing. Starters zorgen voor de nodige dynamiek in een economie.

Hoe staat Twente ervoor?

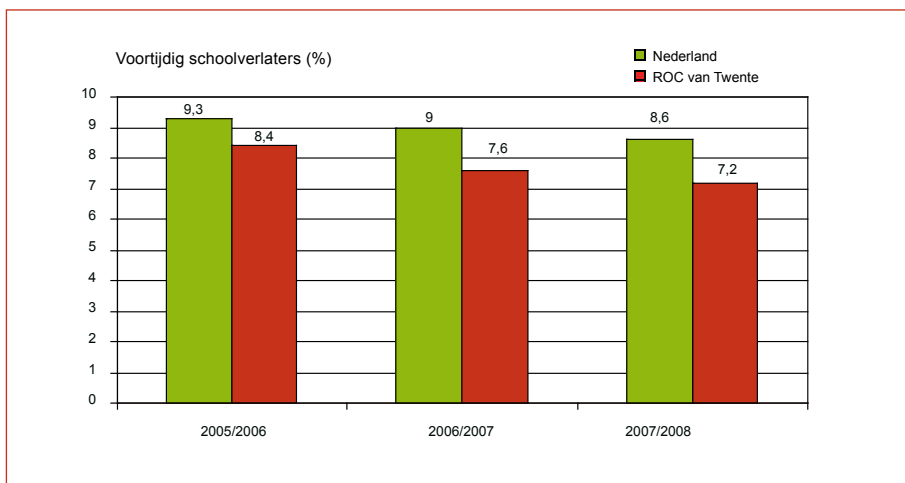
Het aantal startende ondernemingen lag tot 2003 rond de 2.000 per jaar en is daarna toegenomen tot ver boven de 3.500 in 2008. De drie grote steden in de regio volgen redelijk de landelijke trend. Enschede scoort zelfs bovengemiddeld. Hengelo en Almelo liggen iets onder het gemiddelde van de vijftig grootste gemeenten van Nederland (G-50). Zowel de Universiteit Twente als Saxion is erg actief bij het bevorderen van zelfstandig ondernemerschap en het ondersteunen van startende ondernemingen. Als voorbeeld noemen we de TOP-regeling (Tijdelijke Ondernemers Plaatsen) en het recentelijk gestarte SPEED (Saxion Programme for Excellent Entrepreneurship).

Ontwikkeling

Als we de starters per sector van 1998 en 2008 vergelijken, zien we dat het aandeel van de sectoren landbouw en visserij, bouw, adviesdiensten, algemene diensten, facilitaire diensten en persoonlijke diensten is gestegen. Alle andere sectoren gaven een daling te zien, vooral de industriële sector en de groothandel (beide bijna een halvering in de periode 1998-2008). Aan de andere kant zien we meestal een stijging van de dienstensector in hoogontwikkelde economieën. Duidelijk is dat het aantal starters niet automatisch iets zegt over het innovatief vermogen en de concurrentiekracht van een regio. Het hoge aandeel van de bouwsector kan verklaard worden doordat veel bouwvakkers als zelfstandige (zzp'er) zijn gaan werken. De ontwikkeling per sector verschilt in Twente niet wezenlijk van die elders in Nederland. Wel ligt het aandeel starters in de groothandel en detailhandel en horeca in deze regio hoger. Het percentage starters in de adviesdiensten is hier aanzienlijk lager.

I Mens & Inkomen, Bedrijvigheid

Voortijdig schoolverlaters

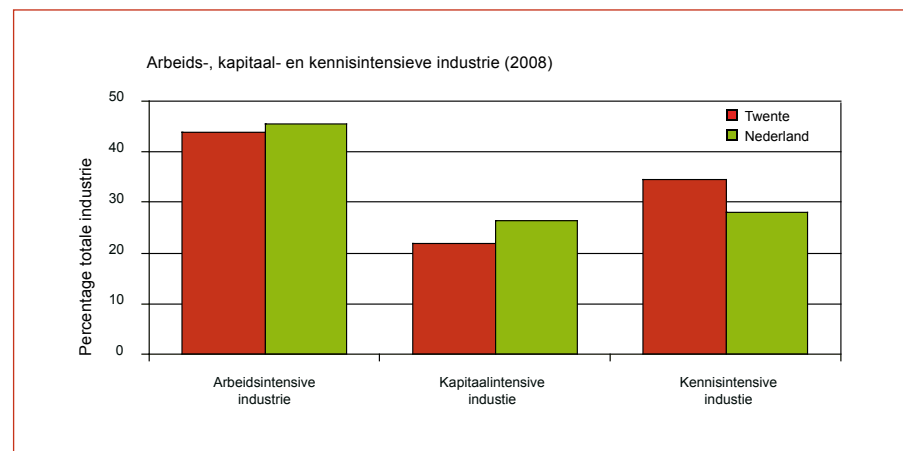
Voortijdig Schoolverlaters in Beroepsonderwijs en Volwasseneneducatie (BVE).

Bron: Ministerie OCW.

Arbeids-, kapitaal- en kennisintensieve industrie

Aantal arbeidsplaatsen in de industrie, 2008				
	Twente (abs.)	Twente (%)	Nederland (abs.)	Nederland (%)
Arbeidsintensieve industrie	18.482	43,7	355.629	45,5
Kapitaalintensieve industrie	9.265	21,9	205.779	26,3
Kennisintensieve industrie	14.577	34,4	220.455	28,2
Totaal industrie	42.324	100,0	781.863	100,0

Bron: Arbeidsmarkt Prognose Overijssel/Etil, juni 2009.

Bron: Arbeidsmarkt Prognose Overijssel/Etil, juni 2009.

Waarom is dit belangrijk?

Voortijdig schoolverlaters zonder startkwalificatie hebben een kleinere kans op een baan. Het risico op structurele werkloosheid, sociale uitsluiting en uitzichtloze economische vooruitzichten is bij hen substantieel hoger. Ook met het oog op de recessie en groeiende vraag naar goedgeschoolde arbeid kan Nederland zich niet langer grote groepen zonder startkwalificatie veroorloven. Het kabinet heeft zich daarom ten doel gesteld het aantal voortijdig schoolverlaters drastisch te verminderen.

Hoe staat Twente ervoor?

Het percentage voortijdig schoolverlaters is de afgelopen jaren gedaald. Het ROC van Twente volgt deze trend en kent bovendien beduidend minder voortijdig schoolverlaters dan het landelijk gemiddelde. In deze regio begeven zich dus relatief minder jongvolwassenen zonder startkwalificatie op de arbeidsmarkt. Het is nog niet duidelijk, of de crisis een positief of negatief effect heeft op het aantal schoolverlaters.

vervolg op pag. 30

Sinds 2006 is ze algemeen directeur van de Regio Twente. Niet iedereen weet precies wat de Regio Twente doet en welke positie deze club inneemt. Maar Annemieke Traag - 'geboren in Oldenzaal, Tukker in hart en nieren'- maakt krachtig duidelijk welke rol haar samenwerkingsverband kan spelen.

Met nuchterheid en elan schetst ze hoe groot de kennisinnovatieve kracht van deze regio is, ook in tijden van depressie. En: meer aandacht voor Twente in Den Haag en in Brussel graag...

‘Niet lopen mutsen. Doen!’

Annemieke Traag: ‘Net als in de rest van Nederland heeft de bouw in Twente het nu heel moeilijk. Wij hebben hier relatief veel bouwbedrijven. De kleinere bouwbedrijven hebben het nog redelijk. Groei zie je nog wel in de innovatie en in de spinoff van de bedrijven van de UT en van Saxion. De angst van de bouwwereld is dat het personeel door tijdelijke werkloosheid weg zal vloeien naar andere sectoren en als straks de economie weer aantrekt deze mensen niet terugkeren. En dan heb je nog de vergrijzing die ook in Twente speelt. We moeten nu al samen nadenken hoe we die problemen oplossen als straks de economie weer aantrekt.’

Regiotop

Er zijn mensen die zeggen dat er te veel afgewacht wordt door gemeenten. Ze stellen dat gemeenten en provincies pas volgen als de rijksoverheid de eerste stap gezet heeft. Met die mensen is Annemieke Traag het volstrekt oneens: ‘Wij hebben nu drie keer een Twente-top georganiseerd, de afgelopen maanden. In oktober komt er weer een. Daar zijn allemaal maatregelen ontwikkeld om de pijn te verzachten die de crisis veroorzaakt. Elke maand komen we met een arbeidsmarktmonitor die de actuele stand van zaken in beeld brengt. Bij de Twente-tops zijn onze regionale Kamerleden aanwezig: Pieter Omtzigt van het CDA, Anja Timmer van de PvdA en Han ten Broeke van de VVD. Wij willen die Kamerleden zoveel mogelijk input meegeven. Over de noodzaak van de BTW-vermindering bijvoorbeeld. Natuurlijk krijg je dat soort maatregelen niet van vandaag op morgen voor elkaar, maar het is niet zo dat wij alleen maar zitten af te wachten. De rijksoverheid kan niet om Twente heen.’

Nanotechnologie

Twente is een van de zeven stadsregio's in Nederland. De werkloosheid bedraagt in deze regio gemiddeld 7%. Dat is vergeleken met de regio Eindhoven een presentabel cijfer. Annemieke Traag: ‘In Eindhoven is meer sprake van een monocultuur op economisch gebied. Ze zijn daar kwetsbaarder. Twente heeft relatief veel midden- en kleinbedrijf. Bij een wereldbedrijf als Ten Cate draait het eenvoudigweg goed. Dat moet gezien worden. Wij hebben vorig jaar de hele Tweede Kamer uitgenodigd om hier te komen kijken. Er zijn nog te veel bestuurders en politici in Nederland die geen idee hebben wat we hier allemaal kunnen en wat we doen. Ik vind dat je hoge ambities moet hebben. Niet lopen mutsen, laten zien wat je kunt, aanpakken. Wat Saxion doet, vind ik geweldig, ze staan echt midden in de wereld. Ze spelen in op vragen uit de markt, ze nemen concrete opdrachten aan en ze spelen in op de crisis. Er zijn veel Duitse studenten, die vinden kennelijk bij Saxion iets wat ze in Duitsland niet vinden. Van alle dertien hogescholen in Nederland draait Saxion het best. Wat er op de UT gebeurt aan research en development is ook heel bijzonder: de Spinozaprijs die onlangs aan een UT-onderzoeker werd toegekend, ze hebben veel grote en internationale samenwerkingsverbanden. De spinoff van die onderwijsinstellingen is groot: allemaal hightech-ontwikkelingen. Vanmorgen hoorde ik nog dat de nanotechnologie hightech factory van Mesa+ weer acht miljoen euro ontvangt van Economische Zaken...’

Lobbyen

‘Hoe wij als Regio Twente nu concreet bijdragen aan de Twentse economie? Een ‘harde indicator’ is de groei van

de werkgelegenheid: behoud of creatie van nieuwe banen. Maar we zetten ook bijvoorbeeld Kamerleden op een ander been. Als we met zijn allen hier zeggen dat het allemaal niks is, dan is het ook niks. In onze Twente top-overleggen gaven corporaties aan waar zij mogelijkheden zien om versnelling te creëren voor investeringen en daarmee voor werkgelegenheid. Er loopt hier een pilotproject over deregulering: gemeenten proberen minder regels eerder ten uitvoer te brengen. Op www.twenteondernem.nl lees je daar meer over. Verder hebben we, samen met de provincie, als samenwerkingsverband Twente sinds een paar maanden een eigen lobbyist in Den Haag, Jeroen de Boer. Hij houdt in de gaten wat er gebeurt in de residentie rondom belangrijke dossiers voor Twente. Het belangrijkste wat we doen, is vechten tegen verkeerde beelden van deze streek: het gebied achter de IJssel, het platteland waar het zo rustig is. Nee, juist in Twente is veel innovatie. Ik noemde de UT en Saxion al, maar ook bijvoorbeeld in Rijssen-Holten en Hellendoorn timmert men aan de weg qua innovatie. Er zijn meerdere innovatieplatforms in Nederland – dat in Twente draait gewoon goed. Het is verstandig om te bedenken dat de agenda van het innovatieplatform een looptijd heeft van tien jaar. Hoe dan ook, andere regio's kijken met veel belangstelling naar Twente of wij dat hier voor elkaar krijgen. Kortom, het beeld begint te veranderen.’

Duitsland en Brussel

Twente denkt en werkt grensoverschrijdend. ‘Van veel belang is ook onze samenwerking met Münster en Osnabrück. We streven samen naar een goede spoorwegverbinding, naar investeringen in de economie en naar intensivering van kennis en wetenschap. Als ‘stedendriehoek’ Münster,

Osnabrück, Netwerkstad lobbyen we gezamenlijk in Brussel, Berlijn en Den Haag. Ook proberen we het toerisme in Twente samen met onze Duitse burens te bevorderen. Die wederzijdse gerichtheid op dat enorme en interessante achterland ligt voor de hand. Dat kan in de Randstad niet: daar ligt immers de Noordzee ertussen! De Regio Twente denkt en werkt veel over de grens – anders dan de rijksoverheid die veel meer in landsgrenzen denkt. Sinds enkele jaren hebben we een klein lobbykantoor in Brussel, dat inzet op het aanboren van nieuwe programma's, het onderzoeken en bewerken van interessante dossiers en het leggen van contacten met Europarlementariërs. Je merkt gewoon dat Twente en ook Oost-Nederland in Brussel een begrip beginnen te worden. We trekken hierbij ook intensief samen op met de provincie Overijssel. Het kabinet besteedt volgens Annemieke Traag te weinig aandacht aan Brussel, terwijl, zegt ze, ‘wij dagelijks merken wat voor een invloed Brussel heeft op de samenleving. Wij proberen daar in Twente zo goed mogelijk op in te spelen.’

Waarom is dit belangrijk?

Kapitaalintensieve industrie gebruikt relatief veel kapitaal voor de productie van goederen en diensten. Hiervoor zijn over het algemeen veel grote investeringen nodig. Een bedrijf moet per arbeidsplaats veel investeren. Als gevolg daarvan zal de arbeidsproductiviteit vaak relatief hoog zijn. Voor arbeidsintensieve industrie geldt dat relatief veel arbeid wordt gebruikt voor de productie van goederen en diensten.

In de kenniseconomie spelen technologische ontwikkeling en innovatie een belangrijke rol. In kennisintensieve industrieën is - naast arbeid en kapitaal- kennis de belangrijkste productiefactor. Deze industrieën maken relatief veel gebruik van hogeropgeleiden en ICT-kapitaal. Er wordt relatief veel geïnvesteerd in en uitgegeven aan kennis, bijvoorbeeld op het gebied van R&D, onderwijs en scholing, zachte technologie en automatisering.

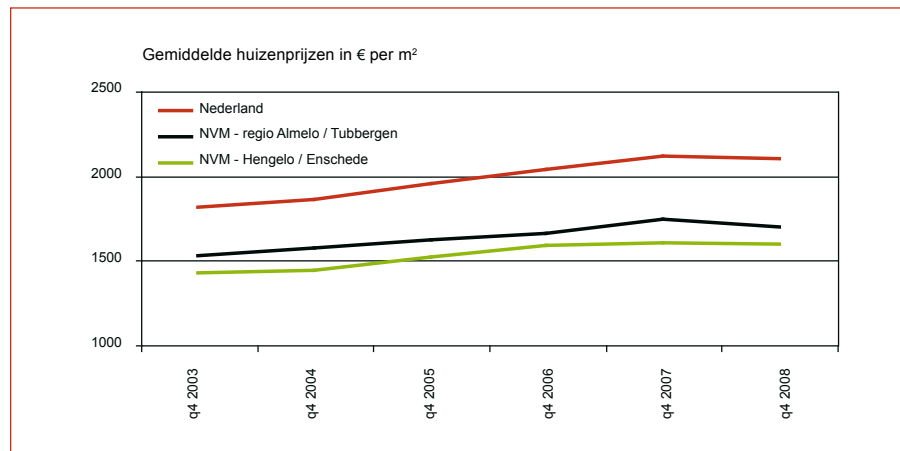
Hoe staat Twente ervoor?

In de kapitaalintensieve industrie blijft Twente achter ten opzichte van Nederland. Maar in de kennisintensieve industrie scoort deze regio met ruim 34% van de arbeidsplaatsen boven het landelijk gemiddelde (28%). De arbeidsintensieve industrie ligt hier een kleine 2% onder het percentage van Nederland. Dat Twente relatief veel kennisintensieve industrie kent, is een positief teken. Kennis wordt immers gezien als een belangrijk onderdeel voor toekomstige economische groei.

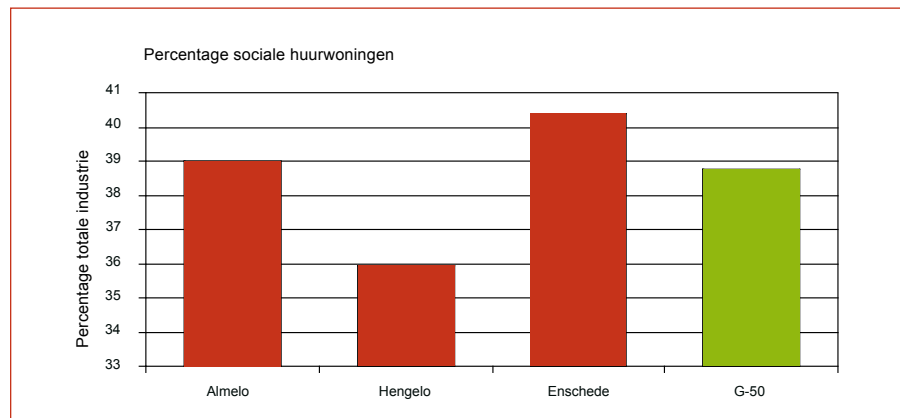
Een aandachtspunt is wel de samenstelling van de beroepsbevolking, de aanbodkant van de arbeidsmarkt. Het aandeel hogeropgeleiden ligt in Twente lager dan het landelijk gemiddelde. Hierin schuilt het gevaar dat kennisintensieve bedrijven onvoldoende gekwalificeerd personeel kunnen vinden en daarom kunnen besluiten zich elders te vestigen of nevenvestigingen openen. Gezien het belang van deze bedrijven voor de kenniseconomie kan dit een negatief effect hebben op de toekomstige economische ontwikkelingen.

II Omgeving, Creativiteit en Innovatie

Woningmarkt

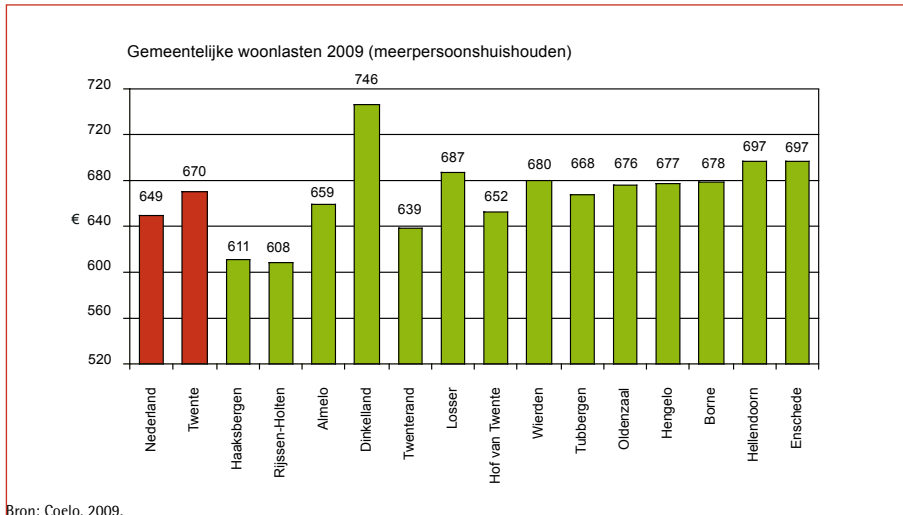

Bron: NVM.

Bron: Atlas voor Gemeenten 2009.

Gemeentelijke woonlasten

Waarom is dit belangrijk?

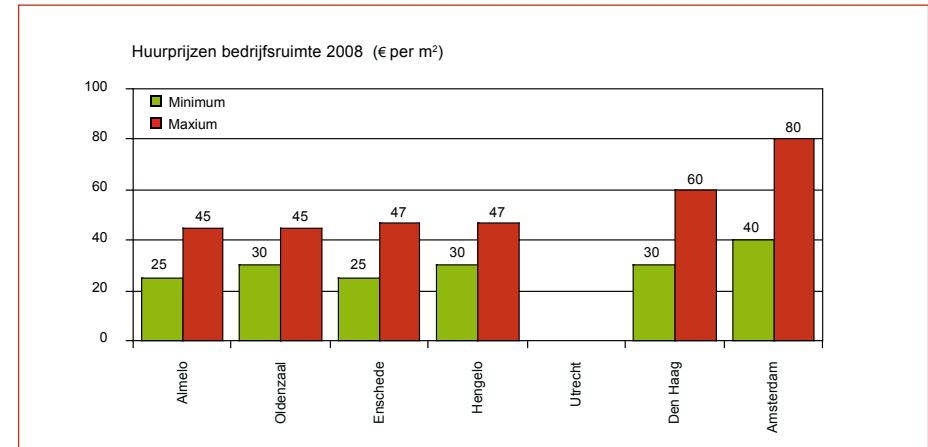
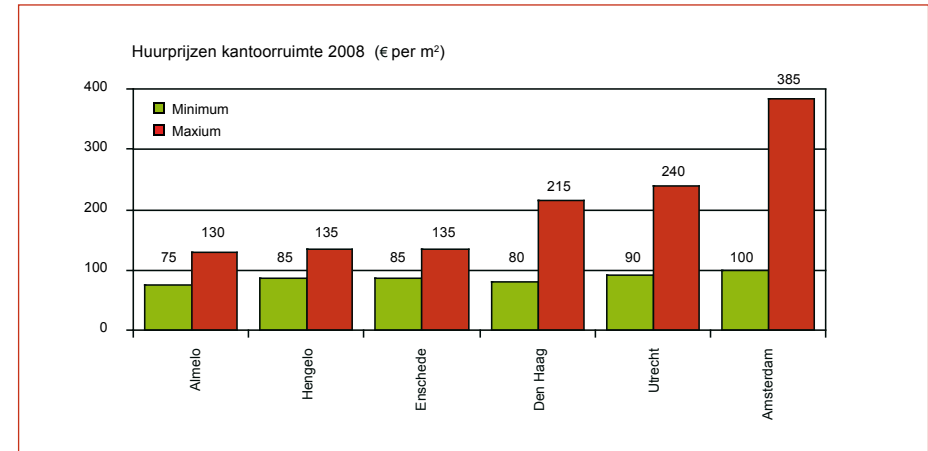
De beslissing voor vestiging door burgers in een bepaalde regio wordt in sterke mate bepaald door de locatie van het werk en de bereikbaarheid hiervan. Een andere belangrijke factor is de beschikbaarheid en betaalbaarheid van woningen. Het wooncomfort en de kosten van het wonen zijn in deze dus doorslaggevend.

Hoe staat Twente ervoor?

De prijzen van koopwoningen liggen in Twente ruim onder het landelijk gemiddelde. Dit zou voor een deel kunnen verklaren waarom deze regio relatief meer koopwoningen heeft dan de rest van Nederland. Het aanbod van sociale huurwoningen ligt in Enschede ruim boven het landelijk gemiddelde. Almelo zit ongeveer op het gemiddelde, terwijl Hengelo daar ver onder zit. De gemeentelijke woonlasten zijn hier relatief hoog. Slechts drie Twentse gemeenten komen uit onder het landelijk gemiddelde; in alle andere Twentse gemeenten liggen de lasten beduidend hoger. Was Enschede vorig jaar met € 684,- de duurste gemeente in Twente, Dinkelland is dit jaar koploper met € 746,- (vorig jaar € 629,-). Ondanks de lage huizenprijzen zitten we dus met de woonlasten ruim boven het gemiddelde van Nederland. In het tweede deel wordt verder ingegaan op de ontwikkeling van de huizenprijzen en woningverkoop als gevolg van de crisis.

III Omgeving, Creativiteit en Innovatie

Huurprijzen kantoor- en bedrijfsruimte

Waarom is dit belangrijk?

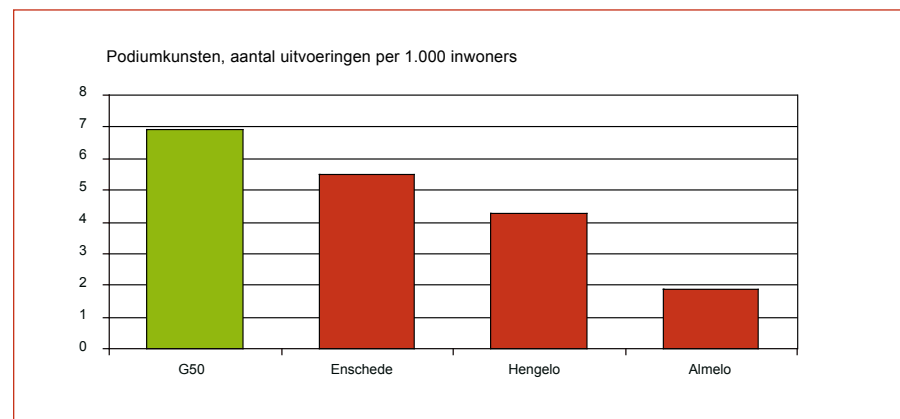
Als een bedrijf zich ergens wil vestigen, spelen de huisvestingskosten een belangrijke rol. Deze worden bepaald door de beschikbaarheid van bedrijventerreinen en de prijzen van bouw-kavels, maar ook door het al beschikbare aanbod bedrijfsgebouwen en kantoren evenals de huurprijzen ervan. Onder kantoren verstaan we ruimtes bestemd voor administratieve werkzaamheden of dienstverlening; in bedrijfsruimtes worden goederen geproduceerd, opgeslagen of gedistribueerd. Relatief goedkope huisvesting maakt een regio als vestigingsplaats aantrekkelijker voor bedrijven. Huurprijzen reflecteren echter ook de situatie op de markt voor kantoor- en bedrijfsruimtes, gestuurd door vraag en aanbod. Over het algemeen liggen de prijzen in de meer centrale, sterkere economische gebieden hoger dan in de perifere gebieden.

Hoe staat Twente ervoor?

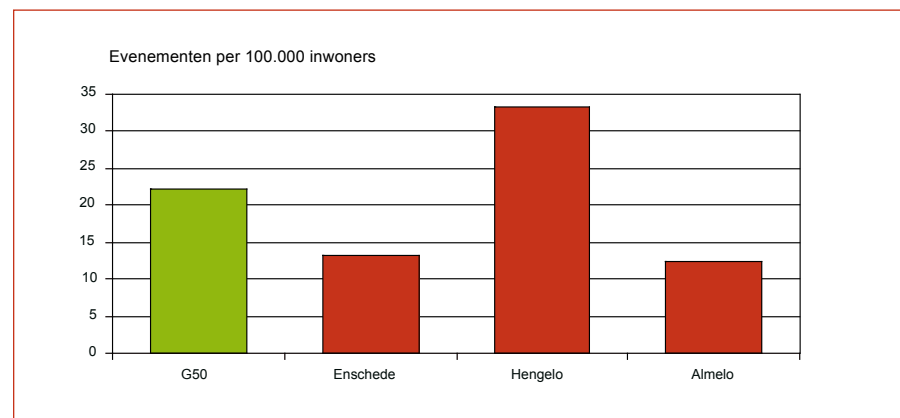
In Twente is kantoor- en bedrijfsruimte aanzienlijk goedkoper dan in de steden in de Randstad. Dat geldt vooral voor de maximumprijzen. Het verschil in maximumprijzen wordt vooral veroorzaakt door de veel grotere vraag in de Randstedelijke gebieden. De minimumprijzen ontlopen elkaar niet veel. Dit komt, omdat het beneden een bepaalde prijs niet meer interessant is om locaties te verhuren. Verder is het grotere aandeel van dienstverlening in de Randstad ook een mogelijke oorzaak voor de hogere prijzen van kantoorruimtes.

II Omgeving, Creativiteit en Innovatie

Podiumkunsten en evenementen

Bron: Atlas voor Gemeenten 2009.

Bron: Atlas voor Gemeenten 2009.

Waarom is dit belangrijk?

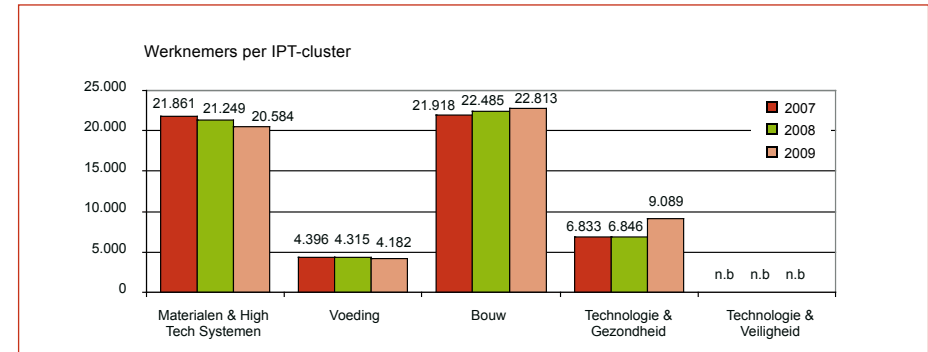
Steeds meer Nederlanders vinden het belangrijk dat de plek waar ze wonen en werken, ook voldoende mogelijkheden biedt voor vrijetijdsbesteding. Dit geldt in sterke mate voor mensen met een hoge opleiding. In het bijzonder hechten ze waarde aan het aanbod van culturele en andere voorzieningen in een gemeente, de kwaliteit van de woonomgeving en de nabijheid van natuur. Het aanbod van culturele activiteiten wordt hoofdzakelijk verzorgd door de grotere steden. Zij hebben wat dat betreft een belangrijke regionale functie.

Hoe staat Twente ervoor?

Op het gebied van podiumkunsten scoren de drie grote steden in Twente ruim onder het landelijk gemiddelde. Voor veel culturele activiteiten moet de Twentenaar buiten de eigen regio zijn, waar in de grotere steden een groter aanbod toneelvoorstellingen, cabaret, muziekuitvoeringen en dergelijke te vinden is. Opvallend is dat Hengelo met zijn hoeveelheid evenementen ver boven het landelijk gemiddelde ligt en Enschede en Almelo ver achter zich laat. In Enschede is in 2008 wel het Nationaal Muziekkwartier officieel geopend.

II Omgeving, Creativiteit en Innovatie

De vijf kansrijke clusters van het Innovatieplatform Twente

IPT = Innovatieplatform Twente.

Bron: Regiobase Kamer van Koophandel/Handelsregister.

Cluster Materialen & High Tech Systemen

Materialen & High Tech Systemen												
	2007				2008				2009			
	Aantal bedrijven	%	Aantal werknemers	%	Aantal bedrijven	%	Aantal werknemers	%	Aantal bedrijven	%	Aantal werknemers	%
1-9 arbeidsplaatsen	1.212	73	2.711	12	1.268	76	2.774	13	973	71	2.508	12
10-49 arbeidsplaatsen	313	19	6.811	31	306	18	6.685	31	310	23	6.730	33
55-99 arbeidsplaatsen	39	2	2.669	12	38	2	2.502	12	36	3	2.416	12
> 100 arbeidsplaatsen	49	3	9.670	44	48	3	9.288	44	45	3	8.930	43
Totaal MKB (<100)	1.613	97	12.191	56	1.612	97	11.961	56	1.319	97	11.654	56
Totaal	1.662	-	21.861	-	1.660	-	21.249	-	1.364	-	20.584	-

Definitie: SBI-codes 17 t/m 21 en 25 t/m 32.

Bron: Regiobase Kamer van Koophandel/Handelsregister.

Cluster Voeding

Voeding												
	2007				2008				2009			
	Aantal bedrijven	%	Aantal werknemers	%	Aantal bedrijven	%	Aantal werknemers	%	Aantal bedrijven	%	Aantal werknemers	%
1-9 arbeidsplaatsen	184	78	522	12	187	80	524	12	153	77	481	12
10-49 arbeidsplaatsen	38	16	863	20	36	15	882	20	33	17	732	18
55-99 arbeidsplaatsen	5	2	358	8	4	2	308	7	5	3	368	9
> 100 arbeidsplaatsen	8	3	2.653	60	8	3	2.601	60	8	4	2.601	62
Totaal MKB (<100)	227	97	1.743	40	227	97	1.714	40	191	96	1.581	38
Totaal	235	-	4.396	-	235	-	4.315	-	199	-	4.182	-

Definitie: SBI-codes 15.

Bron: Regiobase Kamer van Koophandel/Handelsregister.

Cluster Bouw

Bouw												
	2007				2008				2009			
	Aantal bedrijven	%	Aantal werknemers	%	Aantal bedrijven	%	Aantal werknemers	%	Aantal bedrijven	%	Aantal werknemers	%
1-9 arbeidsplaatsen	3.641	89	6.097	28	4.093	90	6.656	30	3.709	89	6.438	28
10-49 arbeidsplaatsen	396	10	8.209	37	405	9	8.253	37	413	10	8.408	37
55-99 arbeidsplaatsen	33	1	2.348	11	36	1	2.534	11	36	1	2.502	11
> 100 arbeidsplaatsen	28	1	5.264	24	27	1	5.042	22	28	1	5.465	24
Totaal MKB (<100)	4.070	99	16.654	76	4.534	99	17.443	78	4.158	99	17.348	76
Totaal	4.098	-	21.918	-	4.561	-	22.485	-	4.186	-	22.813	-

Definitie: SBI-codes 45.

Bron: Regiobase Kamer van Koophandel/Handelsregister.

Cluster Technologie & Gezondheid

Technologie & Gezondheid												
	2007				2008				2009			
	Aantal bedrijven	%	Aantal werknemers	%	Aantal bedrijven	%	Aantal werknemers	%	Aantal bedrijven	%	Aantal werknemers	%
1-9 arbeidsplaatsen	1.002	93	1.912	28	1.206	95	2.141	31	1.143	92	2.053	23
10-49 arbeidsplaatsen	56	6	1.031	15	58	5	1.075	16	73	6	1.450	16
55-99 arbeidsplaatsen	5	1	352	5	6	0	388	6	13	1	904	10
> 100 arbeidsplaatsen	4	1	3.538	52	3	0	3.242	47	12	1	4.682	52
Totaal MKB (<100)	1.063	100	3.295	48	1.270	100	3.604	53	1.229	99	4.407	48
Totaal	1.067	-	6.833	-	1.273	-	6.846	-	1.241	-	9.089	-

Definitie: SBI-codes 33 en 85.

Bron: Regiobase Kamer van Koophandel/Handelsregister.

vervolg op pag. 38

Een woningfonds zou op allerlei manieren onze Twentse economie kunnen helpen, stelt Michel ten Hag, directievoorzitter van de Ten Hag Groep, makelaars en financiële dienstverleners. Het plan voor het fonds komt van hem.

Alleen in Alkmaar draait iets vergelijkbaars. 'Jammer dat provincie en gemeenten afwachten tot de rijksoverheid het plan oppikt en er echt mee aan de gang gaat.

Een zweem van besluiteloosheid bij de rijksoverheid?'

‘Woonfonds grote stimulans voor Twentse economie’

De Ten Hag Groep bestaat inmiddels 42 jaar. Michel ten Hag nam het roer over van zijn vader, die op zijn 23e naar eigen zeggen ‘in de korte broek’ begon. Bij het Enschedese bedrijf werken ruim honderd mensen. ‘De crisis is in Twente niet minder erg of juist erger dan in de rest van Nederland. Het is alleen zo dat het in Twente al veel langer moeilijker is om een huis te verkopen. Hoe dat komt? Minder verhuisbewegingen, minder mensen, minder schaarste, minder vraag. Terwijl hier toch ook 620.000 mensen wonen. De shock van de crisis komt hier dus wat minder hard aan, men kent het hier. Euforie is ook iets wat hier minder aan de oppervlakte komt. Wij staan wat meer met beide voeten op de grond.’

Stevige benen

‘We zijn hier niet in paniek geraakt toen het in het laatste kwartaal van 2008 internationaal zoveel slechter ging met de economie. Geen paniek, want we zijn de laatste jaren al terughoudend geweest bij het aannemen van nieuwe mensen, we hebben netjes op de centen gepast die we verdiend hebben toen het allemaal nog heel goed ging. We hebben genoeg vet op de botten om alles in rust te bekijken. Ons bedrijf staat op twee stevige benen: allereerst de makelaardij, maar ook de verzekeringen, hypotheek en pensioenen. Die laatste drie maken samen 40% van onze omzet uit. Daar ben ik wel trots op: van elke drie woningen die wij dit jaar verkochten, verzorgden wij van twee ook de hypotheek. Ooit was het mijn streven om 50% te halen, dat is dus nu ruimschoots gelukt!’

Consumentenvertrouwen

‘Hoe we dat succes bereiken? Harde, commerciële trainingen, teamwork tussen de afdelingen, resultaten goed monitoren en natuurlijk succes delen. Die trainingen doen we sinds vier jaar. De tijden veranderen, de mensen veranderen. Vroeger waren makelaars niet of nauwelijks ontvankelijk voor dit soort trainingen. Nu wel. Ik vraag ze ook altijd om het geleerde te delen met hun collega's. Alle medewerkers hebben een persoonlijk verkoopplan, ze maken een offerteprogramma en zoeken antwoorden op de vragen: wie is de klant, wat voor type huis betreft het, waarom zijn die mensen hier ooit komen wonen? Ons grootste kapitaal zijn onze medewerkers. Zestig procent van onze mensen is Hbo- of Wo-geschoold. Aan innovatie hebben we hier altijd veel gedaan. Zo heeft Ten Hag al 30 jaar een bedrijfsjurist in huis aan het werk. Wij waren als een van de eerste makelaars- en verzekeringskantoren volledig geautomatiseerd. Mijn vader kwam uit de administratie - de basis van automatisering. Wij willen proactief zijn in onze communicatie. Daarom maken we ook elk kwartaal een woningmarktrapportage. Vanuit de realiteit een positieve boodschap brengen, daar gaat het ons om. Het consumentenvertrouwen is cruciaal voor de woningmarkt!’

Steun aan kopers

‘De onderkant van de markt loopt wel. De starters hebben nog niet het probleem dat ze eerst een andere woning moeten verkopen. Er zijn allerlei regelingen bedacht om die starters te steunen. Kopers van woningen tot 163.000

euro hebben recht op koopsubsidie. Dat is een landelijke regeling. Gemeenten kennen daarnaast een starterslening en provincies hebben vaak ook geld opzij gezet om de woningmarkt te steunen. Wat ik wel steeds zie, is dat banken onvoldoende op de hoogte zijn van die regelingen. Dat moet je bijhouden, die kennis. Wij hebben elke zes weken overleg met onze hypotheekadviseurs om onze kennis op peil te houden.’

Behalve makelaar en directeur is Michel ten Hag ook nog docent. Hij is werkzaam voor de Saxion Hogeschool in de beroepenveldcommissie van de afdeling Makelaardij en hij verzorgt cursussen marktkennis en waardering vastgoed voor projectontwikkelaars in opleiding.

Woonfonds

Uit de koker van de Ten Hag Makelaarsgroep komt het plan om een woonfonds op te richten: ‘Het idee erachter is dat het fonds gegarandeerd tot aankoop van woningen overgaat. Dat is nodig omdat het vertrouwen in de huidige markt bij woningbezitters ontbreekt. Mensen willen eerst hun eigen huis verkopen voordat ze een nieuwe woning aanschaffen. Het woonfonds koopt het huis tegen 94% van de marktwaarde wanneer verkoop na zes tot negen maanden op de vrije markt niet gelukt is, terwijl men al wel een nieuwe en duurdere woning heeft aangeschaft. Het gaat hierbij om woningen tussen de 175.000 en 350.000 euro, het middensegment van de markt. De kopers krijgen hiermee zekerheid, hun vertrouwen zal terugkomen. Het

is een risicodragend fonds. Wat je doet is het ‘Kosten Koper-gedeelte’ van de koopsom afhalen en de woning zonder kosten ‘Vrij Op Naam’ zetten. Mijn idee is dat het woonfonds de doorstroming zal bevorderen. Dat is heel goed voor de nationale en regionale woningmarkten en de bouw, maar ook voor andere, regionale ondernemers; als mensen verhuizen, investeren ze gemiddeld 25.000 euro in nieuwe keukens, meubels en diensten. De bestaande woningmarkt omvat vier tot zes keer de nieuwbouwmarkt. Wanneer die weer in balans komt dankzij het woonfonds, zal het effect op de nieuwbouwmarkt dus groter zijn dan wanneer alleen de nieuwbouwmarkt gestimuleerd wordt. Iedere koper die in beweging komt en een andere woning aankoopt, activeert immers een nieuwe koper in de markt.’

Michel ten Hag heeft zijn plan vorig jaar aan een aantal politici voorgelegd: ‘Ik heb nu gesproken met Kamerleden van de VVD, onder wie Remkes, en met Pieter Omtzigt van het CDA. In eerste aanleg tref ik veel enthousiasme. Maar ja, een keuze maken is altijd problematisch. Gemeente en provincie wachten wat de rijksoverheid doet. En die is zelf ook erg afwachtend. Ik zie daar een zweem van besluiteloosheid. Alleen in Alkmaar heeft men het idee volledig uitgewerkt. Wij zijn er afgelopen zomer wel landelijk mee in de pers geweest. Gelderland, Brabant en Overijssel zijn er in elk geval mee bezig. Voor Twente zouden we een richtbedrag van 100 miljoen euro nodig hebben om het woonfonds goed op poten te krijgen.’

Cluster Technologie & Veiligheid

Helaas is voor dit cluster geen aansluiting gevonden bij de indeling van de Kamers van Koophandel, waardoor kwantitatief inzicht in de ontwikkeling van dit cluster hier niet mogelijk is.

Waarom is dit belangrijk?

Een cluster is een aantal in elkaars nabijheid gevestigde, met elkaar verbonden bedrijven en daarmee samenhangende instellingen die op een bepaald werkterrein actief zijn en die onderling veel gemeenschappelijks hebben of elkaar aanvullen. Deze clusters kunnen in lokaal, regionaal en zelfs grensoverschrijdend verband een langdurig en groot economisch succes ontwikkelen. Het meest bekende voorbeeld hiervan is Silicon Valley in Californië.

Andere voorbeelden zijn de haven van Rotterdam en voorheen de textiel- en machinebouw in Twente. Het belangrijkste voordeel van concentratie van gespecialiseerde bedrijven is dat ze gebruik kunnen maken van elkaars kennis en knowhow. Tevens ontstaan hierdoor gespecialiseerde toeleveranciers en gespecialiseerde arbeidsmarkten, waarvan bedrijven gebruik kunnen maken. Op deze manier kunnen bedrijven efficiënter en goedkoper produceren. Dit wordt binnen de economie ook wel 'externe effecten' genoemd. Regionale clustering zorgt aldus voor positieve externe effecten en heeft daardoor een positief effect op de regionale economische groei, de regionale concurrentiekracht en uiteindelijk de werkgelegenheid. Daarnaast zijn clusters van groot belang voor innovatie vanwege de hoge concentratie van gespecialiseerde bedrijven in een bepaalde regio.

Twente wordt beschouwd als een van de drie 'Pieken' in Oost-Nederland. Op initiatief van de Provincie Overijssel is het Innovatieplatform Twente opgericht, dat vijf belangrijke en kansrijke clusters heeft gedefinieerd met een daaraan gekoppelde investeringsagenda.

De uiteindelijke doelstelling is de versterking van de economische structuur van Twente, vertaald in de creatie en het behoud van 12.000 arbeidsplaatsen. De vijf speerpuntclusters van het IPT zijn: Materialen & High Tech Systemen, Voeding, Bouw, Technologie & Gezondheid en Technologie & Veiligheid.

Om inzicht te geven in de omvang van de vijf speerpuntclusters van het Innovatieplatform Twente zijn we afhankelijk van het cijfermateriaal en de indeling van de Kamers van Koophandel. We sluiten aan bij de (groeve) indeling zoals die ook in de Twente Index 2006, 2007 en 2008 is gemaakt, zodat een globale ontwikkeling in de tijd kan worden weergegeven.

Uiteraard kleven aan het gebruik van deze indeling ook enkele nadelen. We zetten de belangrijkste nog even op een rij.

- De indeling suggereert een nauwkeurige kwantificering van het cluster, terwijl sommige bedrijven onterecht erbinnen en andere erbuiten vallen. Een cluster is immers meer dan een sector. Een voorbeeld is een architectenbureau, dat onderdeel is van het cluster 'Bouw' maar geregistreerd staat als 'zakelijke dienstverlening'.
- Een goede inputoutput-meting voor het Innovatieplatform Twente is op dit moment niet mogelijk. Er wordt een globale ontwikkeling van het cluster weergegeven, die niet het rechtstreekse gevolg hoeft te zijn van de inspanningen.
- Een aantal bedrijven kan in meerdere clusters een rol spelen. Maar om dubbeltellingen te voorkomen wordt elk bedrijf in deze indeling slechts in één cluster opgenomen.

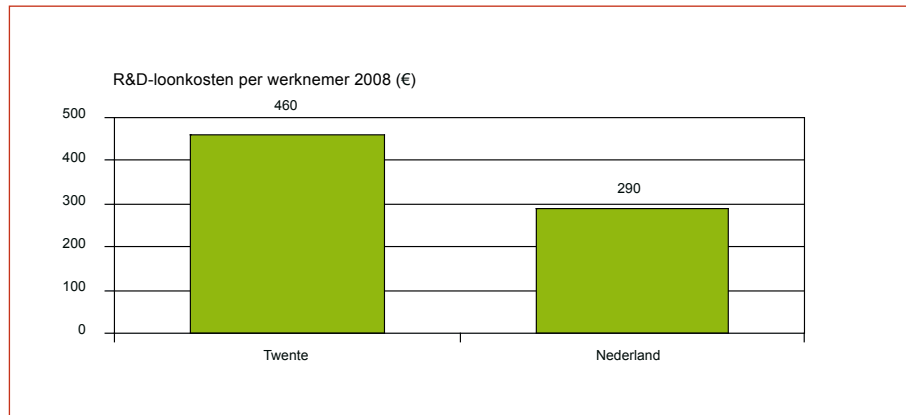
Hoe staat Twente ervoor?

Als we met bovengenoemde beperkingen naar de resultaten van de laatste drie jaar kijken, constateren we gemengde resultaten voor de groei van de werkgelegenheid. De sectoren Materialen & High Tech Systemen en Voeding laten over 2007, 2008 en 2009 een daling in het aantal arbeidsplaatsen zien. Binnen de sectoren Technologie & Gezondheidszorg en Bouw was in de loop van de drie jaren sprake van een stijging, in zowel het aantal bedrijven als het aantal arbeidsplaatsen. De resultaten van het cluster Technologie & Veiligheid kunnen op basis van classificaties van de Kamer van Koophandel niet afzonderlijk worden gemeten. De bouw en industrie zijn kwetsbare sectoren in de huidige crisis. Waarschijnlijk leidt dit tot een daling van de werkgelegenheid. Gedetailleerde gegevens per sector zijn nog niet beschikbaar. Om een goed beeld te krijgen van de effecten van het innovatie- en clusterbeleid zouden de resultaten beoordeeld moeten worden op basis van meer indicatoren dan alleen werkgelegenheid binnen de gekozen clusters. Voorbeelden van indicatoren zijn dan: R&D uitgaven, patenten, nieuwe producten en diensten, aantal kenniswerkers en aandeel snelle groeiers (gazellebedrijven). Hierover is in deze Twente Index al enige beschikbare informatie opgenomen.

Research & Development en innovatie

Aantal R&D-werknemers per miljoen arbeidsplaatsen								
	Nederland				Overijssel			
	Totaal R&D-personeel	R&D-personeel bedrijven	R&D-personeel universiteiten	R&D-personeel instellingen	Totaal R&D-personeel	R&D-personeel bedrijven	R&D-personeel universiteiten	R&D-personeel instellingen
1996	12.612	6.164	3.807	2.641	n.b.	5.692	n.b.	565
1997	12.755	6.442	3.708	2.605	9.177	6.137	2.751	289
1998	12.447	6.388	3.518	2.540	9.377	6.500	2.633	241
1999	12.255	6.363	3.422	2.470	9.852	7.045	2.572	234
2000	12.055	6.508	3.666	1.880	10.086	6.928	2.772	386
2001	11.923	6.465	3.607	1.852	11.543	8.145	2.890	508
2002	11.563	6.221	3.526	1.815	10.397	7.200	2.588	609
2003	11.393	5.894	3.605	1.894	9.393	5.921	2.680	791
2005	11.968	6.482	3.790	1.695	n.b.	4.859	n.b.	852
2007	11.698	6.322	3.818	1.558	n.b.	6.438	n.b.	872

Bron: CBS.

Bron: Senter Novem.

Zes belangrijkste sectoren in Twente waarin de R&D-activiteiten werden verricht		
Technologiegebied	Aandeel 2007	Aandeel 2008
1. Meten, testen en instrumenten	41%	37,8%
2. Werktuigbouwkunde	11,2%	11,7%
3. Elektrotechniek	7,4%	7,8%
4. Communicatie	4,5%	6,1%
5. Productietechniek	4,6%	4,7%
6. Chemische technologie	4,5%	4,5%

Bron: Senter Novem.

Aandeel Twente in landelijke en Europese innovatieprogramma's			
Programma	Totaal in 2008	Aandeel Twente 2007	Aandeel Twente 2008
InnovatiePrestatieContracten	5 miljoen euro	7%	6%
Innovatievouchers	950.000 euro	5%	3,2%
Programmatisch innovatiebeleid	27 miljoen euro	5%	5%
Zevende Kaderprogramma	25 miljoen euro	4,7%	4,7%

Bron: Senter Novem.

Aandeel regio Twente in BBMKB regeling (2004-2008)						
Jaar	Nederland			Twente		
	Aantal	Aantal	% Aantal	Borgstelling	Borgstelling	% Borgstelling
2004	2388	87	3,64%	362779343	10144444	2,80%
2005	2851	76	2,67%	472097554	11449400	2,43%
2006	3275	102	3,11%	572278968	17859500	3,12%
2007	3376	74	2,19%	614062804	14669750	2,39%
2008	2902	90	3,10%	598861951	14434390	2,41%

Bron: Senter Novem.

BBMKB=Besluit Borgstelling MKB Kredieten.

MKB Innovatie top-100, 2008			
	Naam	Plaats	Innovatie
2	StatigCooling	Rijssen	Energiebesparend koelsysteem op basis van diabatische koeling
6	Capzo International bv	Ootmarsum	Phase Change Materials (Thermusol®) voor opslag van warmte

Bron: Syntens.

Deloitte Fast 50 (snelstgroeiende technologiebedrijven), 2008			
	Naam	Plaats	Groeipercentage
4	Squills	Enschede	2833,78%
19	TSI Solutions	Enschede	874,61%
35	Xsens Technologies	Enschede	513,51%
42	Fortes Solutions	Enschede	436,48%

Bron: Deloitte.

Waarom is dit belangrijk?

Research & Development en onderwijs zorgen voor investering in kennis. Research & Development (R&D) omvat creatief werk dat op systematische basis wordt verricht ter vergroting van de hoeveelheid kennis (van mens, cultuur en samenleving). Deze kennis wordt gebruikt voor het ontwerpen van nieuwe toepassingen. Een gangbare vertaling van R&D is Speur- en Ontwikkelwerk (S&O). Bedrijven innoveren om hun prestaties te verbeteren en om meer omzet en of winst te maken. Daarbij is onderscheid te maken tussen procesinnovatie en productinnovatie. R&D vindt in verschillende fasen van het innovatieproces plaats. Zowel bij het ontwikkelen van ideeën als bij de uiteindelijke implementatie speelt R&D een grote rol. Belangrijk is dat R&D met behulp van bestaande kennis als het ware nieuwe kennis 'produceert'. Als het kennisniveau omhoog gaat, stijgt meestal ook de arbeidsproductiviteit. Vaak kunnen meerdere bedrijven gebruik maken van de resultaten van R&D en innovatie. Grotere uitgaven aan R&D leiden niet automatisch tot meer innovaties en kennis. Ze zijn een zogenaamde inputindicator voor innovatie. Ze geven inspanning weer, maar nog niet het resultaat. Wel bestaat een positief verband tussen investeren in R&D en innovatie. De R&D-uitgaven in Twente worden berekend op basis van cijfers van de WBSO. Dit is een fiscale stimuleringsregeling waarmee de Nederlandse overheid Speur- en Ontwikkelwerk aantrekkelijk maakt door middel van een fiscale vermindering op de loonbelasting. De WBSO dekt het overgrote deel van de R&D-activiteiten die in Nederland worden verricht. Bedrijven waarvan de omzet voor meer dan vier achtereenvolgende jaren met meer dan 20% per jaar groeit, worden 'gazellebedrijven' genoemd. Het percentage gazellebedrijven is een belangrijke graadmeter voor de dynamiek en het aanpassingsvermogen van de regionale economie. Een Nederlandse indicator is de 'Deloitte Fast 50' van snelstgroeiende technologiebedrijven.

Hoe staat Twente ervoor?

In 2003 lag het Overijsselse percentage werkzame mensen in de R&D onder het landelijk gemiddelde. Daarna heeft het CBS geen totaalcijfers meer over de provincie gepresenteerd. Tussen 2001 en 2005 zagen we een daling van R&D-personeel in bedrijven in Overijssel ten opzichte van Nederland. Tussen 2005 en 2007 is het aantal R&D-arbeidsplaatsen echter weer sterk gestegen in het Overijsselse bedrijfsleven. Het aandeel ligt nu weer iets boven het Nederlands gemiddelde. De regio Twente behoudt een bovengemiddeld uitgavenpatroon op het gebied van R&D: € 460 per werknemer (ten opzichte van € 290 per werknemer voor geheel Nederland).

In 2008 is in Twente 140 miljoen euro aan loonkosten voor R&D-werkzaamheden toegekend. Dat is 5,7% van het Nederlandse totaal, een vrij stabiel aandeel. De omvang is sinds 2004 in vergelijking met de andere regio's wel iets minder toegenomen, namelijk 18% versus 23% voor de regio Twente. Echter het aandeel in Twente is wel twee keer zo groot als de gemiddelde regio. Twente heeft relatief minder arbeidsplaatsen, namelijk 3,5% van heel Nederland.¹ De R&D-intensiteit (R&D-loonkosten per werknemer) ligt in 2006 in Twente met 460 euro per werknemer aanzienlijk hoger dan het nationaal gemiddelde (290 euro per werknemer). Voor de belangrijkste technologiegebieden waarin de R&D-activiteiten werden verricht, hebben kleine veranderingen plaatsgevonden in 2008. Zo is de dominantie van het aandeel van het gebied Meten, testen en instrumenten afgenomen (tot bijna 38%), terwijl meer R&D is aangevraagd voor activiteiten op het gebied van Communicatie (6,1% in 2008, t.o.v. 4,5% in 2007).

Op kansrijke terreinen waarop topprestaties verwacht mogen worden, geeft het Ministerie van Economische Zaken een extra impuls in de vorm van zogenoemd programmatisch innovatiebeleid. Organisaties uit Twente zijn in 2008 actief in zes van de acht innovatieprogramma's binnen dit beleid: PointOne (nano-elektronica & embedded systems), Food & Nutrition Delta, Watertechnologie, Maritiem, Chemie en High Tech Automotive Systems. Binnen de tenders van de innovatieprogramma's participeren 20 Twentse organisaties in 22 projecten. Ze hebben in 2008 bijna 27 miljoen euro aan subsidie ontvangen. Dit komt neer op 5% van de totale subsidie. De regio scoort ten opzichte van 2005-2007 gelijk, maar wel iets lager dan op basis van de R&D-omvang verwacht kan worden. Het aandeel verkregen subsidie is wel hoger dan het aandeel dat Twente in de werkgelegenheid heeft. Het MKB-pakket geeft een impuls op de gebieden samenwerking (InnovatiePrestatieContracten) en kennis inkopen (Innovatievouchers). Twente ontving 2008 in totaal 5 miljoen euro uit de IPC-regeling. Dit komt neer op 6% van het totale subsidiebudget in deze regeling. Vergeleken met de periode 2005-2007 (1,6 miljoen euro, 7% van het totale budget), is het Twentse aandeel licht afgenomen. Het aantal deelnemende bedrijven aan de regeling is

gestegen van 31 (2005-2007) tot 92 deelnemers (2008). De regio heeft in 2008 950.000 euro ontvangen uit de voucherregeling. Het Twentse aandeel uit het totale budget kwam hiermee op 3,2%. Dit is een lager percentage dan in de jaren 2004-2007 (5%). In totaal zijn in 2008 190 Innovatievouchers aan Twentse organisaties toegekend.

Het Zevende Kaderprogramma (KP7) is het belangrijkste instrument waarmee de Europese Unie haar wetenschappelijke en technologische basis versterkt en structureert. Bedrijven, universiteiten, onderzoeksinstituten, (lokale) overheden en onderzoekers kunnen ondersteuning krijgen op financieel vlak en op het gebied van internationale samenwerking. Het aantal participaties in het Zevende Kaderprogramma (2007-2013) kwam voor Twente uit op 84 (tot en met 1 oktober 2008). De regio nam hiermee ruim 5% van het totale aantal Nederlandse participaties (1.595) voor haar rekening. De succeskans ligt voor Twente op 21%, iets lager dan het Nederlandse gemiddelde (22%).

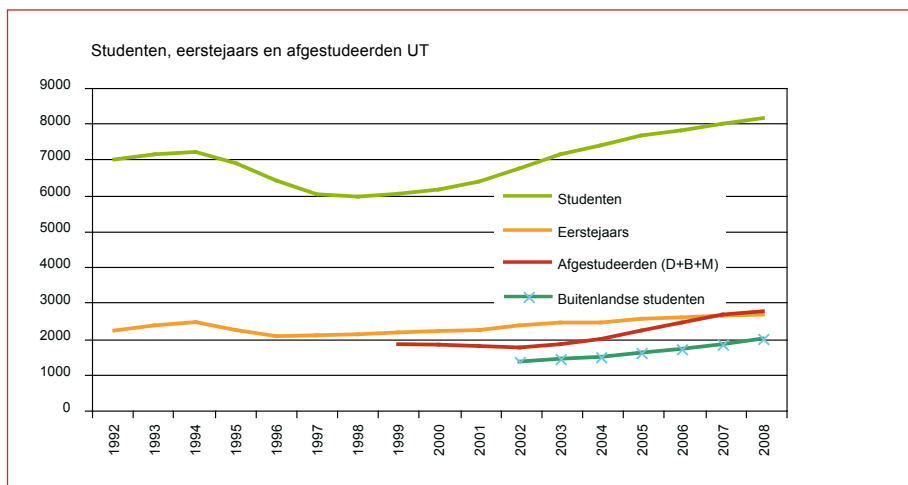
Uit KP7 ontvingen Twentse organisaties 25 miljoen euro. Dit komt neer op de 4,7% van het Nederlandse aandeel (Nederland ontving in totaal 535 miljoen euro; 6,5% van het totale KP7-budget). Het grootste deel van de Twentse subsidiegelden heeft betrekking op het thema ICT (58%). Ter vergelijking: het aandeel ICT in het Nederlandse totaal is 23%.

Twente was in 2008 met twee bedrijven vertegenwoordigd in de MKB Innovatie top-100, ten opzichte van vijf bedrijven in 2007. Het waren wederom wel twee scores in de top 10. Met vier bedrijven in de Detoitte Fast 50 scoorde Twente vorig jaar wederom uitstekend.

¹ Cijfers hebben betrekking op 2006. Cijfers werkgelegenheid afkomstig van Centraal Bureau voor de Statistiek.

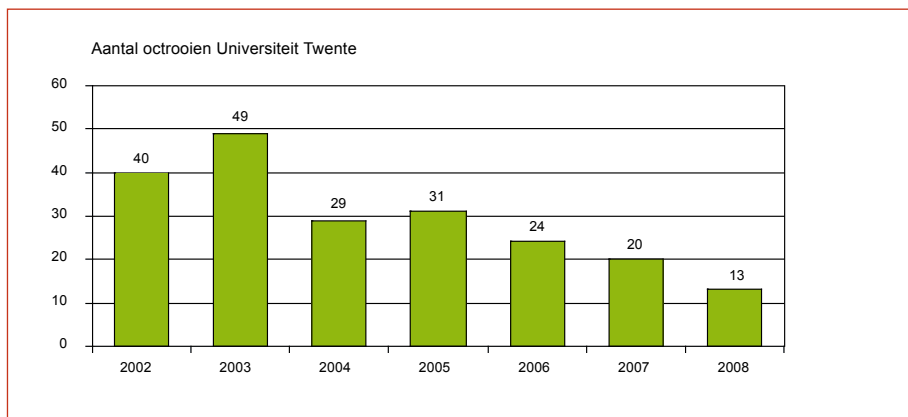
II Omgeving, Creativiteit en Innovatie

Universiteit Twente: studenten, octrooien en promoties

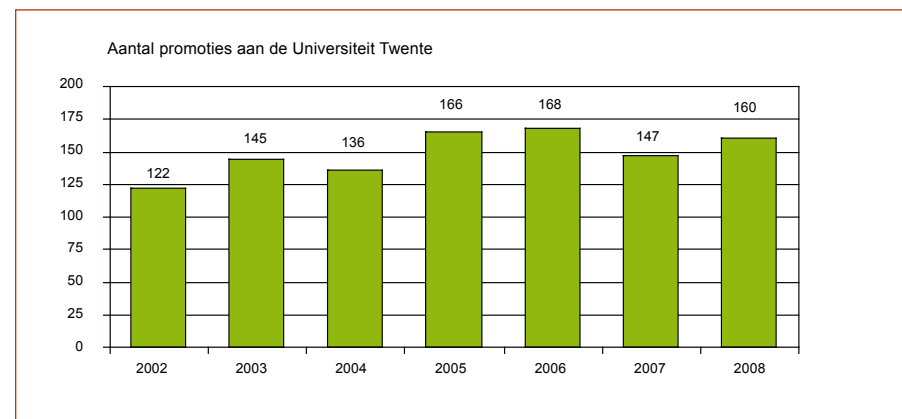

Bron: Universiteit Twente.

D + B + M staat voor deeltijd, bachelors, masters.

Bron: Universiteit Twente/Metis.

Bron: Universiteit Twente/Metis.

Waarom is dit belangrijk?

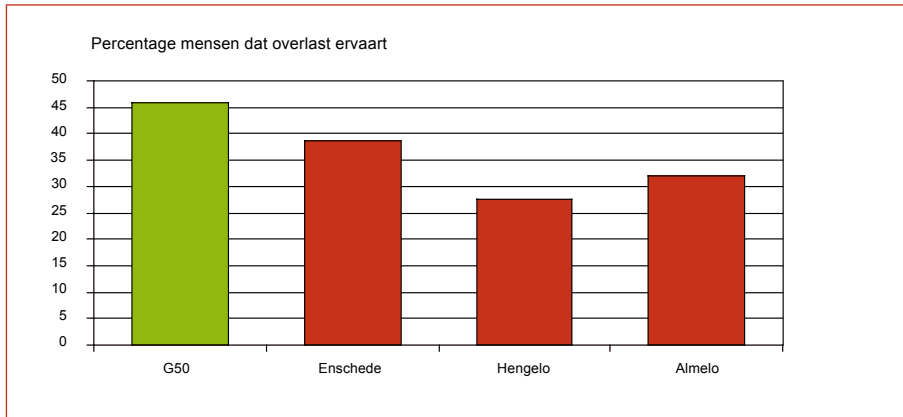
Naast innovatie en R&D speelt ook het onderwijs een belangrijke rol bij de kennisontwikkeling. Universiteiten dragen in sterke mate bij aan kennisontwikkeling, terwijl hogescholen vooral actief zijn bij het toepassen van bestaande kennis. Allebei zijn ze van belang in de kenniseconomie. Bij kenniscreatie denken we vaak aan onderzoek op universiteiten. Het bijzondere van technische universiteiten in dit kader is dat deze een bijdrage leveren aan zowel R&D en innovatie als het algemene kennisniveau. Hun onderzoeken resulteren vaak in promoties, maar ook in bijvoorbeeld octrooien. Het zal duidelijk zijn dat onderwijs een belangrijke peiler is onder de kenniseconomie, net als de opleiding van de beroepsbevolking.

Ontwikkeling

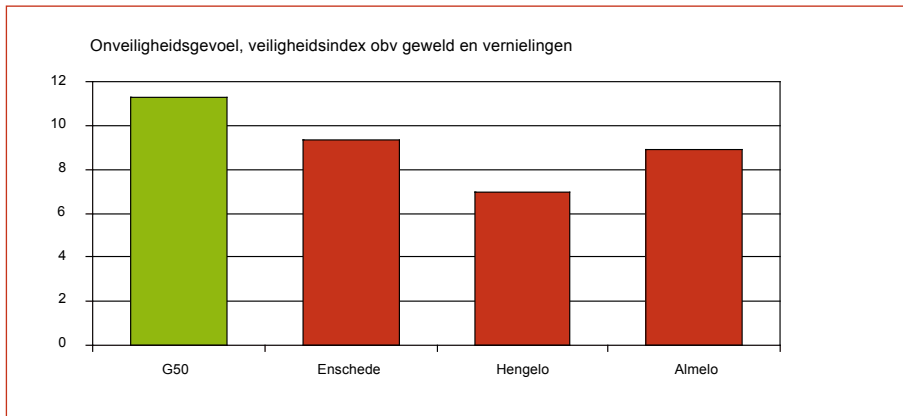
Vanaf 1999 tot nu zien we een stijging van het aantal eerstejaars en dus ook van het totale aantal studenten. Vanaf 2002/2003 laat dientengevolge ook het aantal afgestudeerden een toename zien. De onderwijsinstellingen hebben in de crisis te maken met fors meer inschrijvingen. Van de Universiteit Twente waren voor 2009 nog geen cijfers beschikbaar. Informatie over het ROC is opgenomen in het tweede deel van deze index. De scherpe daling van het aantal octrooien heeft zich in 2008 voortgezet. Wij hebben hiervoor geen verklaring. Het aantal promoties schommelt nogal, maar is op een substantieel hoger niveau dan een aantal jaren geleden. In de Twente Index 2008 was voor het eerste informatie opgenomen over het aantal buitenlandse studenten. De toename aan de Universiteit Twente is spectaculair en verklaart in belangrijke mate de totale groei. Een groot deel bestaat uit Duitse studenten uit het Euregio-gebied. Na de het opgaan van het ITC in de Universiteit Twente zal het aandeel buitenlandse studenten nog scherper stijgen.

II Omgeving, Creativiteit en Innovatie

Overlast en onveiligheidsgevoel

Bron: Atlas Nederlandse Gemeenten 2009.

Bron: Atlas Nederlandse Gemeenten 2009.

Waarom is dit belangrijk?

Een belangrijk onderdeel van de leefomgeving is veiligheid. Voor veel mensen is veiligheid in de leefomgeving een prioriteit. Bij de keuze om zich ergens te vestigen spelen veiligheid en (on)veiligheidsgevoel steeds vaker een rol. Jonge gezinnen en ouderen verhuizen om die reden soms vanuit de Randstad naar veiligere delen van ons land. Ook de door mensen ervaren overlast is van invloed op de kwaliteit van de leefomgeving.

Hoe staat Twente ervoor?

Op basis van de beschikbare cijfers kunnen we stellen dat het wel goed zit met het onveiligheidsgevoel in Twente. De bevolking van de drie grootste Twentse steden voelt zich veiliger dan de gemiddelde bewoner van de Nederlandse steden, iets wat ook geldt voor de ervaren overlast. Daarmee is veiligheid een belangrijke troef voor de Twentse leefomgeving.

Martin Leushuis is voorzitter van het bestuur van de Vereniging Maakindustrie Oost-Nederland. Een man van nuchtere oneliners, iemand die recht op de mensen en recht op zijn doel afgaat. Onder het dak van het Ondernemingshuis in Enschede broedt hij met Petra Deterink niet alleen plannen uit voor de 170 leden van de VMO, ze voeren ze ook uit. Juist nu het crisis is. 'Wij zijn geen wilde club, maar we doen de dingen wel anders dan anderen'. Een pleidooi voor anders samenwerken.

VMO: meer internationale allianties nodig

In hun kantoor staan Pakistaanse en Chinese vlaggetjes: Martin Leushuis is onder andere voorzitter van de Nederlands-Pakistaanse Business Council. Er liggen grote opgerolde affiches met teksten voor op persfoto's: feestelijke ondertekeningen van handelsverdragen tussen China en de maakindustrie Twente. Leushuis weet precies hoe en wanneer je de publiciteit moet zoeken. Op zijn computer wemelt het van de foto's van recepties en bijeenkomsten voor samenwerkingsafspraken. Hij heeft voor de VMO vier intentieverklaringen met de Chinese overheid afgesloten. Op de foto's poseert Leushuis met ministers, captains of industry, ambassadeurs in buiten- en binnenland. Glimlachend wijst hij hoe hij hand in hand staat met belangrijke buitenlandse industriëlen. 'Fysiek contact is in sommige landen zo belangrijk!'

Geen koffieclub

Zijn wortels liggen in Delden. Zijn opa stond als draaier bij Dikkers, maar had later een kleine gieterij. Techniek en maakindustrie zijn hem met de paplepel ingegoten. 'Maar management en handel zijn vooral mijn gebied geworden. Ik heb altijd export gedaan, over de hele wereld maar vooral in het Midden-Oosten en Verre Oosten.' Sedert 2005 is Leushuis voorzitter van het bestuur van de Verenigde Maakindustrie Oost-Nederland. De club bestaat al 30 jaar en telt zo'n 170 leden, afkomstig uit vijf sectoren:

aerospace/defensie, automotive, machinebouw, kunststof, engineering.

De VMO werkt nu op een andere manier. 'We willen bedrijven die elkaar aanvullen in de maakindustrie, dus niet allemaal uit dezelfde sector. We zijn geen koffieclub, de VMO is er om belangen te behartigen. Dan is het mooi dat je via Syntens een subsidie van 2 miljoen euro bij elkaar sprokelt voor 20 VMO-leden. In onze statuten staat dat de VMO-leden samenwerking zoeken, innovatie bevorderen en technologie verspreiden. Samen innoveren hoort erbij. Als ondernemer zoek je immers naar het beste en snelste rendement!' De VMO heeft nu grote mantelcontracten met verzekeringsmaatschappijen afgesloten voor de bedrijven die lid zijn. Leushuis zit nu in crisisoverleg met de banken: 'Liquiditeit is zuurstof voor bedrijven, juist nu.'

Onderwijs

De 170 VMO-leden werken niet alleen samen in Oost-Nederland, maar ook in het westen en zelfs in Duitsland. 'Er is nergens een club als de VMO. Alle onderwijsinstellingen in Twente zijn lid, van vmbo tot en met Universiteit: we moeten ook horizontaal kunnen schakelen. De contacten met het onderwijs zijn close. De VMO regelt ongeveer 120 stageplekken per studiejaar. Bijzonder is ook dat jaarlijks 1.600 basisschoolleerlingen op bedrijfsbezoek gaan bij VMO-ondernemingen. Maar het belangrijkste is dat de VMO in markten is gaan denken, niet in wat we maken.'

Crisis

'De automotive- en de semiconductorindustrie maken nu misschien nog zestig procent van hun normale omzet. Zij worden het zwaarst getroffen door de crisis. Ik schat dat het gemiddelde omzetverlies in de maakindustrie zo'n 25% bedraagt. Met sectoren als energie en offshore gaat het nog redelijk goed. De Oost-Nederlandse industrie is voor 80% een toeleveringsindustrie. Dat maakt je kwetsbaar in tijden van crisis. Veel bedrijven stoppen met outsourcen van hun toelevering en gaan het weer in hun eigen bedrijf maken. Deze crisis is een structurele crisis. Als ondernemer moet je hier minimaal twee jaar visie op loslaten, want het is een complexe materie.'

Netwerken

'Twente kent een enorme netwerkdictheid, 83%. Daar wordt altijd heel juichend over gedaan, maar ik vraag me af of dat allemaal wel zo goed is. Het kan ook ongelooflijk navelstaren opleveren... We hebben juist meer internationale allianties nodig. De Arabische wereld kent geen financieel probleem: de Koran schrijft voor dat je niet mag lenen, geen hypotheek mag verstreken. Als er ergens zakelijke mogelijkheden liggen, is het wel in de Arabische wereld, Rusland en China. Er liggen in China zoveel kansen op echte samenwerking in joint ventures. Het levert de beste exportpositie op die je kunt bedenken. De Chinese auto-industrie kent

een groei van 35% maar, ze produceren nog te weinig om aan de vraag tegemoet te kunnen komen. Hoe je aan de juiste contacten komt? Daar moet je aandacht en tijd in stoppen en vooral naar die landen toegaan.'

China

Leushuis vertelt dat hij op en neer rijdt naar Wassenaar als er 's avonds een feestje van de Arabische ambassade is. Hij toont de uitnodigingskaart: *Ambassador Waleed requests the pleasure of the company of....* 'Dan moet je natuurlijk gaan hè, als je uitgenodigd wordt...' Hij pleit ervoor dat ondernemers gebruik maken van handelsmissies als die toch al gaan. De provincie Overijssel is een van de organisatoren van dat soort reizen. 'Wij zijn met de VMO naar China en naar Rusland geweest. We proberen dan zoveel mogelijk bedrijven mee te laten gaan. Zo iemand als gedeputeerde Carry Abbenhues doet het onwijs goed als het om de contacten gaat. Zij vraagt, terwijl heel veel politici denken dat ze alles al weten. In de toekomst zal de zakelijke samenwerking heel anders moeten worden. De crisis is alleen op te vangen door de juiste allianties te sluiten, ook internationaal. Typerend is wat Herman Hazewinkel laat zien: ondernemers zouden niet bang moeten zijn om overgenomen te worden. Daardoor kunnen ze elkaar versterken. Die andere kijk op samenwerking zou voor de hele economie moeten gelden.'

III Twente in en na de crisis

Vanaf de zomer van 2007 staat de wereld in het teken van de financiële crisis, die in 2008 is overgegaan in een wereldwijde teruggang van de reële economie. Dit speciale thema gaat in op de gevolgen van de crisis voor de Twentse economie. Hiervoor gebruiken we geen jaarcijfers, zoals bij de indicatoren van de Twente Index, maar de meest recente maand- en kwartaalcijfers.

Met de daling van de economische groei vanaf medio 2008 heeft zich een trendbreuk voorgedaan. We hebben sinds begin 2009 zelfs te maken met een krimpende economie ofwel negatieve groei. De productie van goederen en diensten daalt, met alle gevolgen van dien voor onder andere inkomen en werkgelegenheid.

Voor het beschrijven van de recente ontwikkelingen maken we gebruik van indicatoren die sterk door de crisis worden beïnvloed, zoals omzet, werkgelegenheid en faillissementen. Een recessie is een tijdelijke teruggang in economische activiteit. Vroeg of laat zal Twente uit de crisis komen. Er ontstaan dan nieuwe kansen door technologische ontwikkeling, maatschappelijke uitdagingen en demografische verandering. Deze komen aan de orde in het tweede deel van dit thema.

De belangrijkste ontwikkelingen op een rijtje¹

De Amerikaanse huizenmarkt

De Amerikaanse huizenmarkt liet vanaf 2000 tot begin 2006 een significante opleving zien. De grote vraag leidde tot een verdubbeling van de huizenprijzen. Een van de oorzaken was het historisch lage officiële renteniveau van 1%, dat de Amerikaanse centrale bank na 11 september 2001 instelde. In Nederland bereikte de langetermijnrente haar dieptepunt in 2005. Het rendement van langetermijnstaatsobligaties lag net iets boven de 3%, een niveau dat in de VS al een jaar eerder was bereikt.² Hypotheken werden beter betaalbaar en dus aantrekkelijker. Bovendien stelden de geldverstrekkers zeer lage eisen aan de kredietwaardigheid van geldverkrijgers. Reden was dat de banken de verstrekte leningen herverpakten in beleggingsproducten en deze vervolgens doorverkochten (securitisatie). Ze konden op die manier financiering aantrekken, hoefden minder kapitaal aan te houden voor hun kredietverstrekking en ontlieden het kredietrisico (dat werd doorverkocht). De langetermijnrente begon daarna echter op te lopen als gevolg van conjuncturele ontwikkelingen.

De subprime-crisis

De enorme stijging van de prijzen en een renteverhoging door onder andere de Amerikaanse centrale bank maakten huizen voor een groot gedeelte van de bevolking onbetaalbaar. Rentevaste periodes van hypotheken die tijdens de piek van de markt in 2004/2005 waren

afgesloten, liepen na ongeveer twee jaar af. De gestegen rentetarieven zorgden opeens voor veel hogere hypotheekrentelasten. Vooral de mensen in de 'subprime'-klasse (zonder inkomen en bezit) konden deze hogere lasten niet betalen. De betalingsachterstanden liepen op en het aantal gedwongen verkopen begon te stijgen.

De algehele vraag naar huizen begon door de hogere rente te dalen, waardoor in 2006 de huizenprijzen stagneerden en vanaf 2007 zelfs voor het eerst daalden. De bank of de belegger in de verpakte leningen bleef na de gedwongen verkoop met de verliezen zitten.

Beleggers van over de hele wereld hebben geïnvesteerd in de herverpakte leningen. Hierdoor hebben de problemen op de Amerikaanse hypotheekmarkt zich als een olievlek kunnen verspreiden.

De liquiditeitscrisis

Bij de beleggers ontstonden aanzienlijke twijfels over de waardering van de beleggingsproducten. De waarde van de gesecuritiseerde hypotheekproducten daalde tussen 2006 en 2008 met wel 90%. Veel banken en andere financiële instellingen die in deze producten hadden belegd, werden door deze waardedaling gedwongen grote afschrijvingen te doen. Banken waren niet langer bereid elkaar geld te lenen, omdat er onduidelijkheid was over elkaars financiële posities. Hierdoor stagneerde het geldmarktsysteem en ontstond een liquiditeitscrisis. Overheden waren genoodzaakt liquiditeit ter beschikking te stellen, zodat de financiële markten niet geheel zouden opdrogen.

De solvabiliteitscrisis: vertrouwen in banken verdwijnt

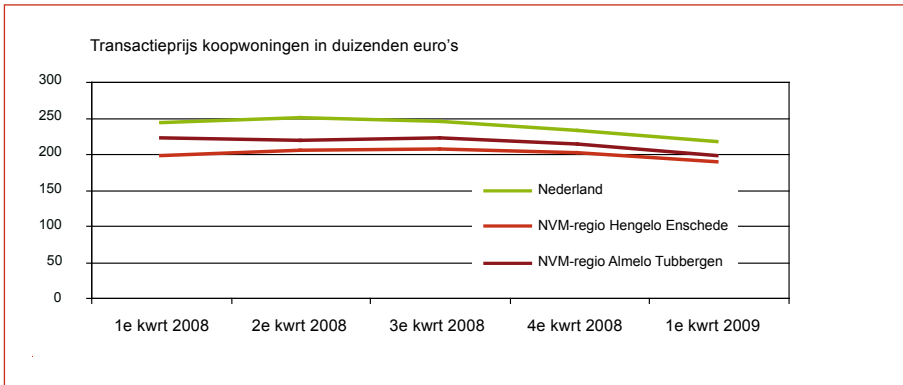
In september 2008 ontwikkelde de crisis zich tot een wereldwijde solvabiliteitscrisis. Banken en verzekeraars hadden verlieslijdende beleggingen op hun balansen staan, waardoor hun solvabiliteit werd aangetast. Door middel van nationalisering moesten verscheidene financiële instellingen van de ondergang worden gered. IJsland bleek in oktober 2008, na een nationalisering van zijn gehele bankensector, niet meer in staat aan de schulden te voldoen.

De gevolgen voor Nederland en Twente

Hoewel de crisis op het eerste gezicht vooral een probleem lijkt voor de financiële instellingen, heeft ze ook invloed op de reële economie in ons land. Te denken valt aan de miljoenen huiseigenaren die de waarde van hun huis zien dalen (zie figuur 1).

¹ Kwast, N. (2009) Financiële crisis; Wanneer de zeepeel knapt, Afstudeerscriptie Saxion afdeling ABR / MER, 2009.

² J. van Duin, ESB 94(4563S) 26 juni 2009, p. 19.

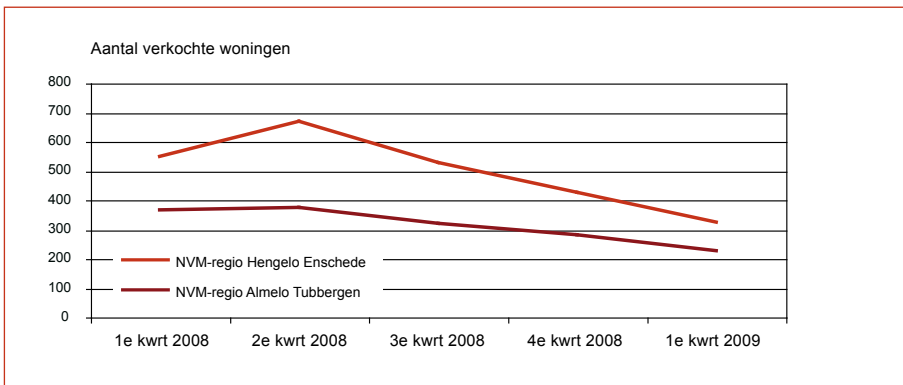

Figuur 1

Bron: NVM, juni 2009.

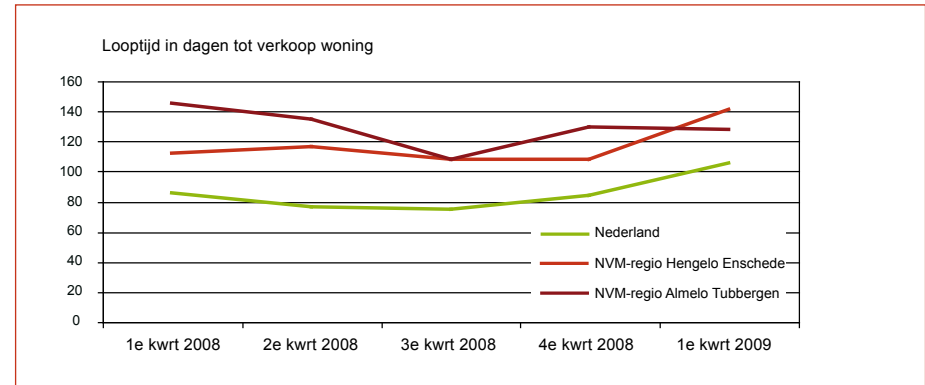
Verkoop huizen daalt

De waarde van huizen is niet alleen in Amerika gedaald, ook Nederland en - nog iets dichterbij huis - Twente hebben er mee te maken. Huizen zijn voor veel mensen naast woning ook een investering, waarbij een constante waardestijging wordt verwacht. Veel hypotheeklenemers gaan dan ook uit van de waardestijging van onroerend goed. Bij een sterke waardedaling echter blijven huiseigenaren met een volledige hypotheek na verkoop zitten met een restschuld, terwijl ze voorheen altijd op een overwaarde konden rekenen. In de VS komt de restschuld voor rekening van de hypotheekverstrekker. Als gevolg hiervan is het aantal transacties gedaald en het aantal looppdagen tot verkoop toegenomen. Het inzakken van de woningmarkt heeft verder grote gevolgen voor andere - hiervan afhankelijke - sectoren. Te denken valt aan het notariaat, de bouw en makelaarskantoren.

Figuur 2

Bron: NVM, juni 2009.

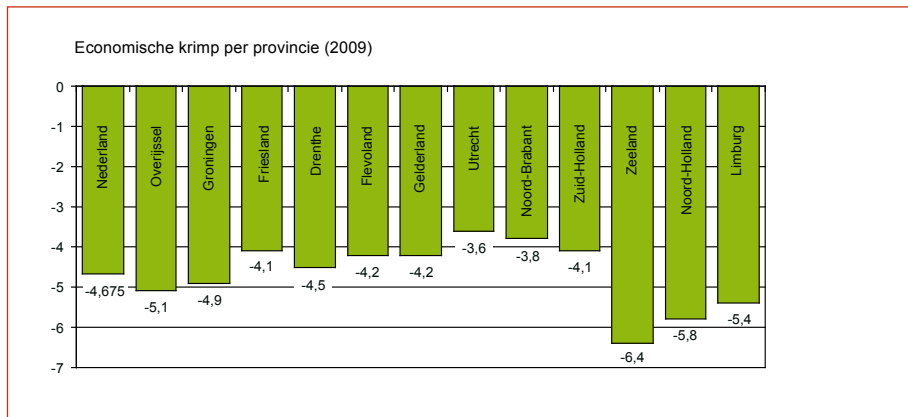
Figuur 3

Bron: NVM, juni 2009.

De bovenstaande grafieken geven duidelijk het inzakken van de woningmarkt weer. We zien dat het aantal verkochte woningen afneemt, terwijl de looptijd tot verkoop stijgt. Het betekent dat het aantal transacties in de woningmarkt daalt. Makelaar Michel ten Hag stelt elders in deze Twente Index dat het in Twente al veel langer moeilijker was om een huis te verkopen vanwege minder verhuisbewegingen, minder mensen, minder schaarste en minder vraag. De crisis kwam hier op dit vlak psychologisch minder hard aan dan elders.

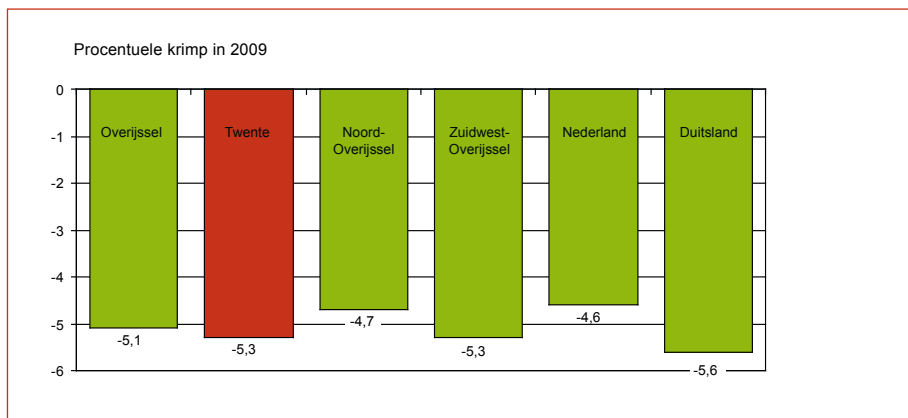
Economische krimp in 2009

Een onderzoek van ING in samenwerking met het CBS laat de economische krimp in de verschillende provincies van Nederland zien. In Nederland valt dit jaar een gemiddelde krimp van ruim 4,6% te verwachten, in Overijssel zelfs een krimp van 5,1%. Andere provincies met een bovengemiddelde krimp zijn Zeeland, Noord-Brabant en Limburg. In Twente blijkt de economische neergang zelfs nog iets sterker dan in de rest van Overijssel: 5,3% voor 2009.

Figuur 4

Bron: ING Economisch Bureau 'Provinciale economie in het nauw' en Provincie Overijssel.

Figuur 5

Bron: ING Economisch Bureau 'Provinciale economie in het nauw' en Provincie Overijssel.

Twente relatief zwaar getroffen vanwege economische structuur

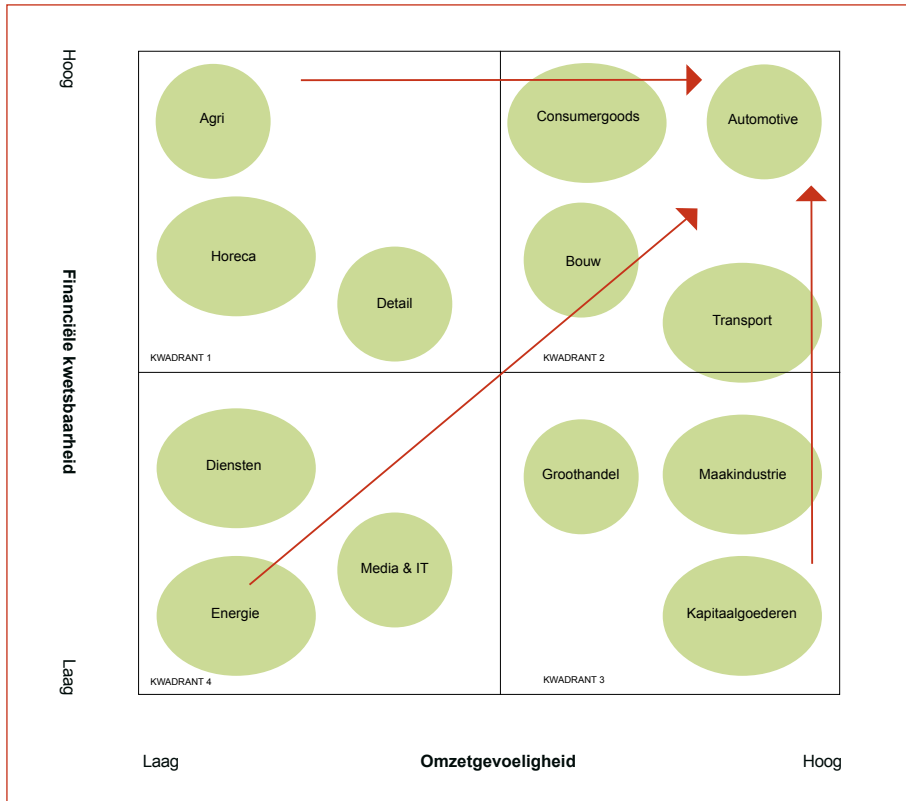
De zwaarte van de crisis in Twente wordt veroorzaakt door de economische structuur. De invloed van een crisis of andere grote verandering op een regio is mede afhankelijk van de conjunctuurgevoeligheid van de regio. Conjunctuurgevoeligheid heeft te maken met omzetgevoeligheid en financiële kwetsbaarheid. Zowel Nederlandse huishoudens als het Nederlandse MKB zijn in relatief hoge mate afhankelijk van bancaire kredieten. Deze relatieve hoge schuldenlast heeft twee grote nadelen. In de eerste plaats wordt het bij een conjuncturele teruggang moeilijker te voldoen aan de aflossingsverplichtingen. Ten tweede kunnen problemen ontstaan bij herfinanciering³.

Bepaalde sectoren, zoals de bouw en de maakindustrie, zijn uitermate gevoelig voor schommelingen in de omzet. Voor de dienstensector geldt dat veel minder. Daarnaast zijn sectoren als de automobilindustrie en de detailhandel financieel kwetsbaar, terwijl bijvoorbeeld de energiesector dat in veel mindere mate is.

De conjunctuurgevoeligheid van een economie kan worden geïllustreerd aan de hand van onderstaande matrix. Op basis hiervan kunnen we aangeven wat de consequenties van de kredietcrisis zijn. Allereerst zullen de consumptieve bestedingen relatief sterk afnemen, omdat de kredietverstrekking aan consumenten moeilijker wordt. Het betekent voor een aantal sectoren een sterke terugval in omzet. Het bijzondere aan deze crisis is dat deze wereldwijd is. Terugval in nationale consumptieve bestedingen wordt niet gecompenseerd door een groeiende export. Integendeel: ook de export daalt sterk.

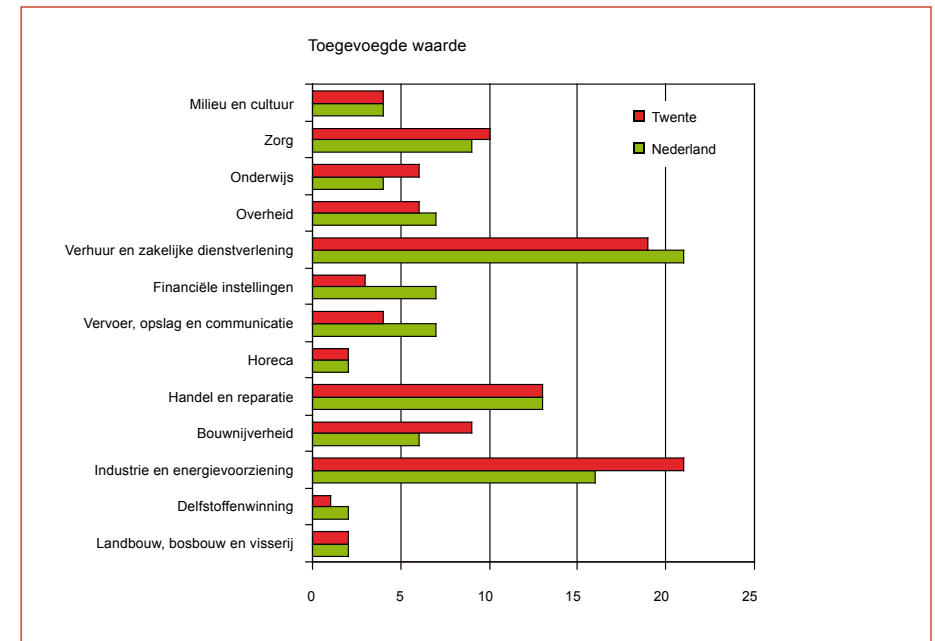
Indien we nevenstaande matrix indelen in vier kwadranten (met de klok mee, linksboven beginnend), zien we dat met name de sectoren in kwadrant 2 en 3 negatieve gevolgen van de crisis ondervinden. Houden we ook rekening met het feit dat een aantal sectoren in hoge mate gefinancierd wordt met vreemd vermogen en daardoor een hoge schuldpositie heeft, dan komen we uit in kwadrant 1. Deze sectoren zijn dus erg kwetsbaar en hebben zwaar te lijden onder de financiële crisis. Natuurlijk zijn er economische relaties tussen de diverse sectoren. Een groot aantal toeleverende sectoren ziet ook zijn omzet dalen. De financiële armslag van de bedrijven bepaalt mede hoe deze conjuncturele ontwikkelingen kunnen worden opgevangen.

³ Masselink en Van den Noord, ESB 94(4563S) 26 juni 2009 p. 4-9.

Bron: Presentatie G. Sporre namens Kamer van Koophandel (15 juni 2009) en ABN AMRO Bank Research.

Twente kent veel maakindustrie, bouw en transport, die bekend staan als conjunctuurgevoelige sectoren. Het verklaart waarom de Twentse economie meer last heeft van de crisis dan de Nederlandse economie in het algemeen, zoals te zien is in de figuren 6 en 7. Martin Leushuis van de Vereniging Maakindustrie Oost-Nederland schat elders in deze index dat het gemiddelde omzetverlies in de maakindustrie zo'n 25% bedraagt. De Oost-Nederlandse en zeker ook Twentse industrie is voor 80% een toeleveringsindustrie. Dat maakt de regio extra kwetsbaar.

Figuur 6

Bron: ING Economisch Bureau 'Provinciale economie in het nauw'.

Verwachte economische groei/krimp per sector in procenten in Twente en Achterhoek		
	2009	2010
Industrie	-15	-1
Bouw	-4,9	-5,2
Handel	-5,8	-0,6
Landbouw	-1	-1,3
Horeca	-7	-2
Transport	-8,6	2,2
Zakelijke dienstverlening	-3,2	1,5
Overheid en zorg	-2,5	1

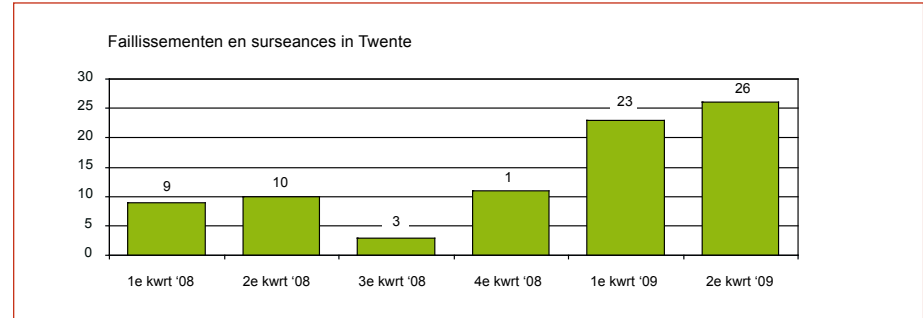
Figuur 7
Bron: artikel TC Tubantia 'Forse krimp Twente en Achterhoek', 22 mei 2009.

Ook in de sector bouw, die in Twente sterk vertegenwoordigd is (zie figuur 6), vallen tijdens de recessie harde klappen. De bouw reageert vanwege de vaak grootschalige opdrachten trager op economische teruggang dan andere sectoren. Veel bouwbedrijven hebben tot de zomer van 2009 nog een redelijke omzet kunnen behalen. De verwachting is echter dat de bouwsector eind 2009 en in 2010 sterk zal krimpen door een gebrek aan opdrachten. Twente is bovendien als grensregio erg afhankelijk van de export naar Duitsland. Duitsland zal dit jaar zijn economie met liefst 5,6% zien krimpen, hetgeen zijn weerslag zal hebben op de afzet van Twente. Uit nevenstaande tabel blijkt dat een sterke krimp in omzet niet direct hoeft te leiden tot een sterke daling in de werkgelegenheid. Ook hier valt de bouwsector op, waar de verwachte krimp in werkgelegenheid aanzienlijk minder is dan in de industrie. Voor de bank- en de energiesector worden eveneens dalingen verwacht.

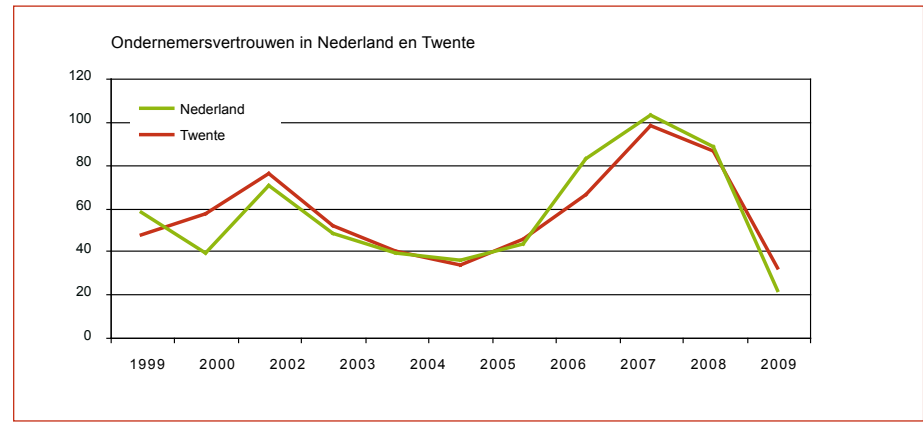
Ondernemersvertrouwen daalt, aantal faillissementen stijgt

Als gevolg van de dalende vraag is het aantal faillissementen in Twente de afgelopen anderhalf jaar sterk toegenomen. Naast de omzetsdaling speelt hier ook de financiële kwetsbaarheid een rol. Wel kunnen we opmerken dat de Twentse ondernemer in het algemeen wat behoudender is in het aangaan van kredietfinanciering dan zijn collega elders. De negatieve economische cijfers en sombere voorspellingen hebben hun weerslag op het ondernemersvertrouwen in Twente, dat in grote lijn het landelijk beeld volgt. In de periode 2004 tot medio 2008 steeg het ondernemersvertrouwen nog tot boven het Nederlandse gemiddelde. Na medio 2008 volgde een daling.

We zien hier een weerspiegeling van de conjunctuurgevoeligheid van de Twentse economie. In een opgaande economische ontwikkeling is het ondernemersvertrouwen hoger dan het Nederlandse gemiddelde, maar bij een economische terugval duikt het vertrouwen daaronder.

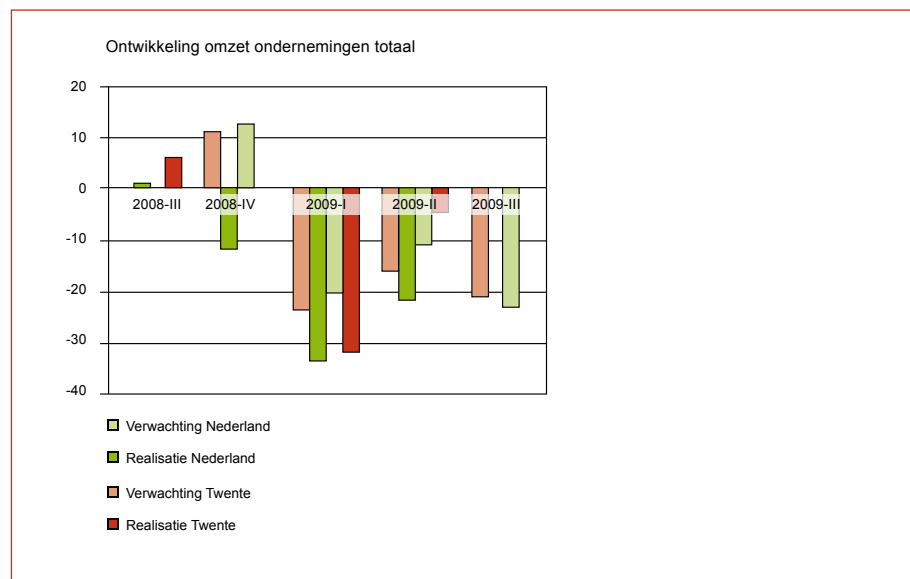
Figuur 8
Bron: Kamer van Koophandel (handelsregister online 01-07-2009).

Figuur 9
Bron: Kamer van Koophandel (COEN 1e kwartaal 2009).

Omzet en export dalen scherp

Omzetontwikkeling Nederland en Twente					
	2008-III	2008-IV	2009-I	2009-II	2009-III
Verwachting Nederland		10,8	-23,8	-16,0	-20,8
Realisatie Nederland	0,5	-11,5	-33,7	-21,7	
Verwachting Twente		12,1	-20,1	-11,0	-22,9
Realisatie Twente	5,5	0,0	-31,6	-4,6	

Bron: Kamer van Koophandel/Coen, 2009.

Omzet

De verwachtingen van ondernemers ten aanzien van omzet en export zijn een belangrijke indicatie voor de ernst van de crisis. In het laatste kwartaal van 2008 waren Nederlandse en Twentse ondernemers nog positief over hun omzet. De creditcrisis haalde echter een forse streep door de rekening. Nederland als geheel kreeg te maken een forse daling van de omzetontwikkeling. Twente maakte een pas op de plaats. Als gevolg hiervan werden de verwachtingen in kwartaal I 2009 aanzienlijk naar beneden bijgesteld. Voor Nederland werd een daling van 23% voorzien, maar deze werd door een feitelijke daling van meer dan 33% ruimschoots overtroffen. Voor Twente zien we eenzelfde tendens. De feitelijke daling van de omzet (31,6%) overtrof met bijna 10,5% de verwachte daling.

Deze cijfers geven de ernst van de economische crisis aan voor zowel de Nederlandse als de Twentse economie. In het tweede kwartaal zien we nog steeds een verwachte daling en een feitelijke daling, maar deze is minder groot dan in de voorgaande periode. Vergelijken we Twente met Nederland, dan zien we dat Twente er in deze periode relatief goed afkomt. De daling valt hier 27% lager uit dan in de voorgaande periode, kwartaal I. Terwijl Nederland te maken kreeg met een feitelijke daling van 21,7%, bedroeg de daling in Twente slechts 4,7%: een verschil van 17%. Kijken we echter naar de verwachtingen van de ondernemers, dan moeten we het ergste vrezen. De Twentse ondernemers voorzien een afname van bijna 23% van de omzet, de hoogste daling tot nu toe. De Nederlandse ondernemers verwachten een daling van bijna 21%. Zij zijn iets minder pessimistisch dan hun Twentse collega's.

Export

De terugval van de export was in het derde kwartaal van 2008 nog beperkt. Pas de daaropvolgende drie kwartalen kenden een forse terugval. Het lijkt erop dat de Twentse economie iets minder zwaar is getroffen dan de Nederlandse als geheel. Mogelijk hebben de ondernemers in eerste instantie de gevolgen van de kredietcrisis wat onderschat, omdat de feitelijke daling de verwachte daling in ruime mate heeft overschreden. Wel zien we dat de realisatie en de feitelijke ontwikkeling van de export in het tweede kwartaal van 2009 voor Twente redelijk dicht bij elkaar liggen. Ook kunnen we constateren dat de verwachte en de feitelijke afname van de export in het tweede kwartaal aanzienlijk lager uitpakt dan in het eerste kwartaal. We hebben dat ook gezien bij de omzetontwikkeling. Het zou erop kunnen duiden dat we de ergste klap hebben gehad.

Al te optimistisch echter zijn de ondernemers nog niet, afgaande op hun verwachtingen voor het derde kwartaal. Ze voorzien wederom een daling van de exportontwikkeling. Ook hier zijn de Twentse ondernemers wat pessimistischer dan hun collega's in het land. Als de opleving van de economie begint bij een stijging van de export, dan lijkt deze in Twente en Nederland nog niet aan de orde.

vervolg op pag. 54

CDA-wethouder Myra Koomen is de dynamische voorzitter van het Platform Onderwijs Werk en Inkomen (POWI) in Twente.

Ze roemt de samenwerking tussen ondernemers, onderwijs en overheid. 'Het gaat om vertrouwen, om gunnen, om enthousiasme en om inspiratie.

We kunnen elkaar helpen maar ik wil ook commitment van die ondernemers, óók nu het economisch minder gaat.'

Myra Koomen

‘Arbeidsmarktbeleid houdt niet op bij de gemeentegrenzen’

In 2006 vertrok ze vanuit Zeeland om wethouder te worden in Enschede. De vier jaar daarvoor was ze Tweede Kamerlid geweest na een carrière in onder andere het bankwezen. Ze ziet geen grote verschillen tussen de Zeeuwse en de Twentse manier van zaken doen: ‘Oud zeer, de Zeeuwse en de Twentse rugzakjes zijn hetzelfde. Je moet gewoon fris en onbevangen beginnen.’

Stevige organisatie

‘Wat de crisis in Twente onderscheidt van de crisis in de rest van Nederland? Niet zoveel, denk ik: bouw, transport en maakindustrie zijn het zwaarst getroffen. Daarvan hebben we veel in Twente. Wat wel anders is in deze streek, is de aanpak. Overheid, onderwijs en ondernemers hebben elkaar hier heel sterk gevonden. Dat is mooi. Er is een stevige organisatie, een uitstekend netwerk. We hebben de IKT, de TKT, het Ondernemersnetwerk Enschede, de allochtoone ondernemers van het TIAD, de Suryoye Ondernemersvereniging. Die organisatie is een absolute kracht wanneer je internationale allianties wilt sluiten. Vanmorgen was hier een Russische handelsmissie op bezoek, binnenkort ga ik naar Irak. Met die buitenlandse handelspartners kan ik, kunnen wij hier ook zaken doen omdat het hier kan landen. Ik vraag ook gewoon aan ondernemers: ga je mee naar Irak? Binnen het POWI wil ik weten wat we kunnen exporteren, hoe we precies zaken kunnen doen. Net als ondernemers moeten bestuurders heel snel kunnen schakelen en handelen als het nodig is.’

POWI

Vanaf het begin is Koomen voorzitter van het POWI. Vroeger

heette deze club RPA, Regionaal Platform Arbeidsmarktbeleid; het bestond vanaf 1999 onder die naam. In Zeeland was Myra Koomen ook actief voor het RPA. In Twente is het omgedoopt tot POWI. Waarom? ‘Veel kleinere gemeenten en andere partners hadden zich hier afgekeerd van het RPA. Het onderwijsveld was niet echt betrokken meer, net zo min als de werkgevers. Toen ik hier kwam, was ik verbaasd over die houding, ik vond het jammer. Er waren niet of nauwelijks onderlinge contacten in regionaal verband. De financiële partners zagen te weinig terug van hun investeringen. Toen ik in de Tweede Kamer zat, dacht ik al wel dat onder Aboutaleb er veel meer aandacht en dus geld voor het regionale arbeidsmarktbeleid zou komen. Het zou weer belangrijk worden – dat heb ik goed gezien. We hebben hier in Twente de Netwerkstad en de Regio Twente waar alle 14 gemeenten in zitten. Annemieke Traag, de nieuwe directeur van de Regio Twente, is een heel goede partner, net als mijn collega-wethouders in Hengelo en Almelo, Bert Otten en Mieke Kuik. We geven elkaar alle steun. Ons doel is een goed regionaal arbeidsmarktbeleid. Wat dat concreet betekent? Aandacht voor jongeren die werkloos dreigen te worden, doorplaatsen van mensen, op maat gemaakte opleidingstrajecten.’

Dak maken

Medio 2007 trad Myra Koomen aan als voorzitter van het POWI. Ze was heel enthousiast geweest over het RPA in Zeeland en pakte de zaken in Twente dus stevig aan. ‘Ik heb samen met Annemieke Traag afspraken gemaakt. Zelf bellen met iedereen, niet via het secretariaat. Er waren mensen die zeiden: begraaft het maar, dat RPA, maar ik wilde dit niet

opgeven. Met nieuw elan de kloof tussen arbeidsmarkt, onderwijs en bedrijfsleven proberen te dichten. Ik mocht bij iedereen direct langskomen met Annemieke Traag. Het regionale arbeidsmarktbeleid is een paar jaar geleden volop in de steigers gezet en daar kunnen we nu van profiteren. Je moet het dak maken als het droog is. Dat is gebeurd. Arbeidsmarktbeleid houdt niet op bij de gemeentegrenzen. Net zo goed als dat het ROC niet ophoudt bij Hengelo of Almelo. Het heet niet voor niets ROC van Twente. Bestuurders zouden moeten binden, de verbindende schakel zijn tussen onderwijs, ondernemers en politiek. Het samenspel tussen de drie O's is heel belangrijk. Daarin opereer ik graag als proactieve bruggenbouwer. Er moet wat gebeuren, vergeet dat niet: wethouders zijn wél verantwoordelijk voor al die bakken van de gemeente en het UWV: WWB, WSW, WW, WIA, Wajong, noem maar op. Er zoveel mogelijk voor zorgen dat de mensen arbeidsfit zijn en aan het werk kunnen: dat is onze logische taak.’

Haagse 06

Myra Koomen en via haar ook het POWI heeft veel profijt van haar Tweede Kamerlidmaatschap. ‘Ik weet hoe Tweede Kamerleden denken, hoe ze tot besluitvorming komen en hoe slecht hier bekend is hoe je een effectieve lobby voor Den Haag opzet.’

Of de duvel ermee speelt: haar telefoon gaat. Een CDA-Kamerlid. ‘Dit telefoontje zit vol met 06-nummers van Haagse parlementariërs en bestuurders. Eens per maand ben ik een dag in Den Haag. Je moet je laten zien, voor mij is netwerken zien en gezien worden. Dus ben ik regelmatig in Nieuwspoor, ook 's avonds na 10 uur... Dat heeft effect. Als ik mail of sms, krijg ik altijd reactie.’ Bij debatten over het arbeidsmarktbeleid houdt ze rechtstreeks contact met CDA-collega Eddy van Hijum. De discussies gaan immers om veel geld: het kabinet heeft 1,7 miljard euro beschikbaar voor reïntegratiebeleid maar in deze tijden moeten ook de gemeenten het zuiniger aan gaan doen. ‘Ik wil een zuivere, oprechte discussie voeren; dat geld moet goed en eerlijk besteed worden. Er zijn 430 gemeenten in Neder-

land, veertien daarvan zitten er in Twente. Het gaat erom dat je vertrouwen hebt in degenen die dat geld besteden. Ik zeg altijd: we hebben een vraagstuk en daar hebben we die en die zienswijze bij. Dat is heel wat anders dan alleen maar problemen zien en de zwarte piet bij de overheid leggen. Er zijn te veel lokale wethouders die ‘Den Haag’ overal de schuld van geven. Je moet kijken wat je creatief met de wetgeving kunt. Dat is veel meer dan verwacht!’

Van Bijsterveldt

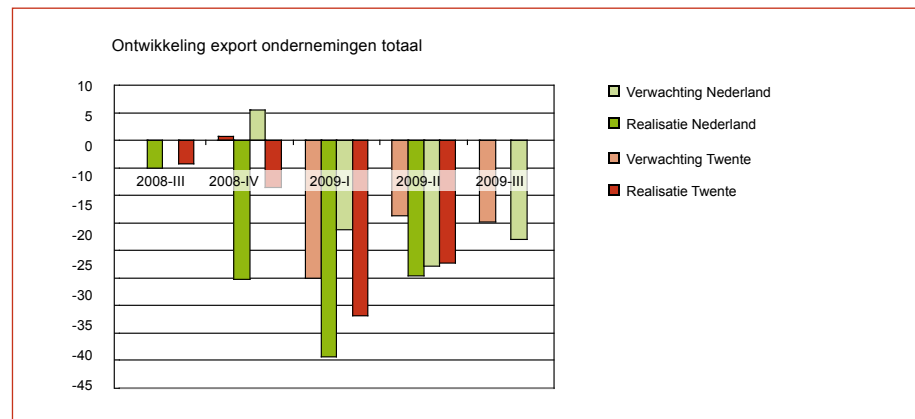
Welke concrete resultaten zijn er dan bijvoorbeeld te melden van het POWI in Twente? ‘Een mooi bewijs dat iedereen zich senang voelt in die club is hoe het ging toen staatssecretaris Marja van Bijsterveldt in Twente was. Ze ging het nieuwe gebouw van het ROC bekijken. Maar Hans Schutte, de voorzitter van de Raad van Bestuur, wilde het niet alleen voor zichzelf houden, hij wilde er een POWI-feestje van maken. Dus maakten we samen een programma en alle POWI-deelnemers waren erbij. Een tweede concreet voorbeeld is het Actieplan Jeugdwerkloosheid. We willen ervoor zorgen dat jongeren niet langer dan drie maanden werkloos thuiszitten. Daar is in totaal landelijk 250 miljoen voor beschikbaar gesteld. Het ROC krijgt uit dat potje 900.000 euro, het UWV, ook een POWI-deelnemer, krijgt 5 tot 6 ton en wij als gemeente ook enkele tonnen. Goed. Ik belde onmiddellijk Marcel Tijdhof van het UWV op en zei: Marcel, laten we dat geld nou samen in één pot gooien. Geen versnippering. Gaan we doen, zei iedereen direct. Dat zijn mooie dingen. We mogen in elk geval niet stilzitten. Dit is zo'n rare tijd... er komen nieuwe normen en waarden onder invloed van deze crisis. De financiële crisis heeft de betrekkelijkheid van het materialisme laten zien. Veel meer mensen zitten nu op emotie en beleving, begrijpen dat consumeren en welvaart ook niet alles is. Genoeg is genoeg, dat is een belangrijk inzicht. Ook voor bedrijven trouwens. Die moeten op een andere manier hun producten aan de man brengen. Ook daar moet ruimte komen voor gevoel, beleving, emotie. In de top van bedrijven en organisaties zouden dus meer vrouwen moeten komen.’

vervolg van pag. 51

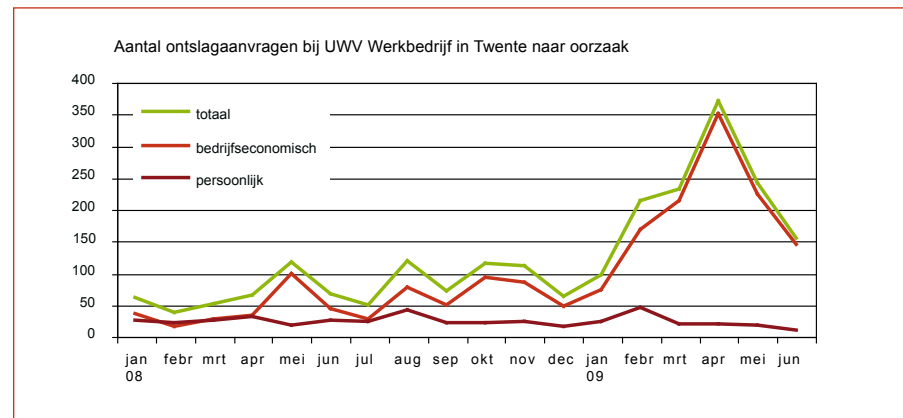
Werkloosheid loopt op

Dat een en ander zijn weerslag heeft op de werkgelegenheid, zal duidelijk zijn. Het aantal ontslaanvragen is vanaf 2009 sterk toegenomen (figuur 10) in vergelijking tot dezelfde periode een jaar eerder. De drie zwaar getroffen sectoren bouw, industrie en handel laten al een aanzienlijke teruggang zien in het aantal bij het UWV Werkbedrijf aangemelde vacatures. Figuur 12 geeft aan dat de instroom bij het UWV de uitstroom overtreft. De werkloosheid neemt dus toe. Opvallend is ook de verwachting dat het aantal jeugdwerklozen sterk zal stijgen. Hadden schoolverlaters en afgestudeerden voorheen geen enkele moeite een baan te vinden, tijdens de recessie wordt dat een stuk lastiger. Ook worden jongeren de dupe van het last-in-first-out-principe en genieten ze de minste ontslagbescherming.

Exportontwikkeling Nederland en Twente					
	2008-III	2008-IV	2009-I	2009-II	2009-III
Verwachting Nederland		0,5	-25,0	-13,8	-14,9
Realisatie Nederland	-5,1	-25,2	-39,4	-24,6	
Verwachting Twente		5,5	-16,3	-22,8	-18,0
Realisatie Twente	-4,3	-8,6	-31,8	-22,4	

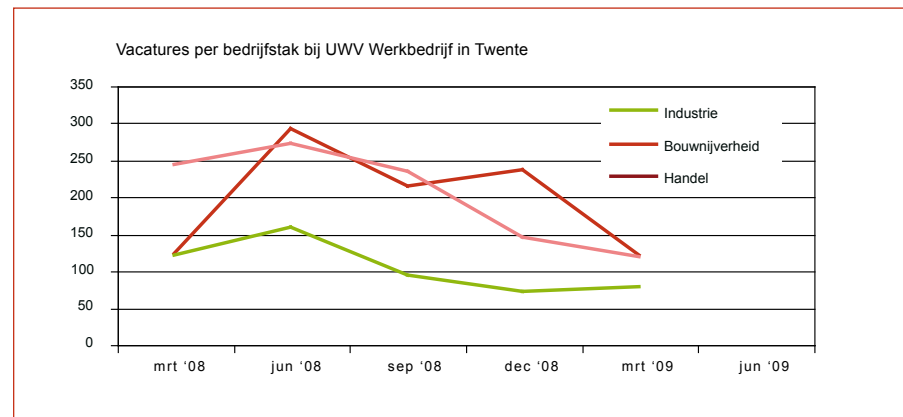

Bron: Kamer van Koophandel/Coen, 2009.

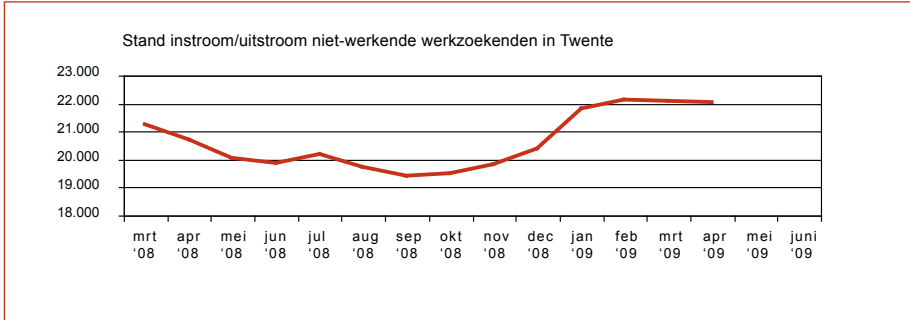
Figuur 10

Bron: UWV, juni 2009.

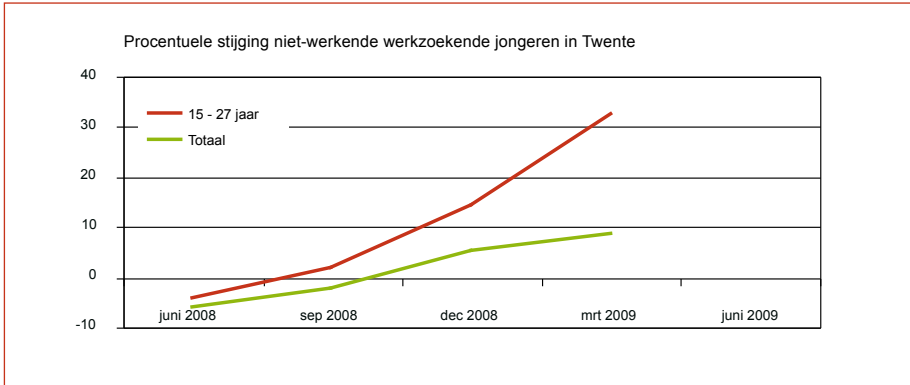

Figuur 11

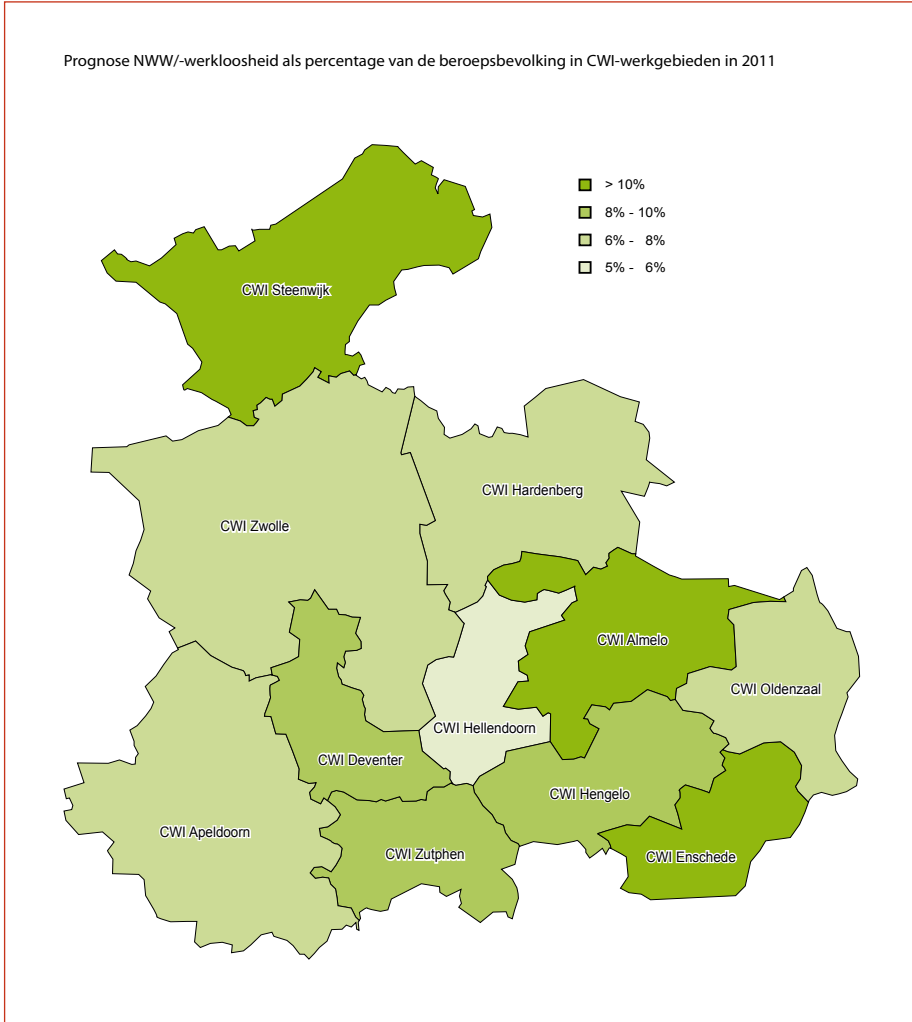
Bron: UWV (www.werk.nl).

Figuur 12
Bron: UWV (www.werk.nl).

Figuur 13
Bron: UWV werkbedrijf (www.werk.nl).

Bron: CWI, CBS, Etil.

De verwachting is dat de werkloosheid blijft stijgen tot in 2010. Hierboven is het verwachte werkloosheidspercentage weergegeven in 2011. Twente wordt binnen Overijssel relatief zwaar getroffen, met name de CWI-werkgebieden van Almelo en Enschede.

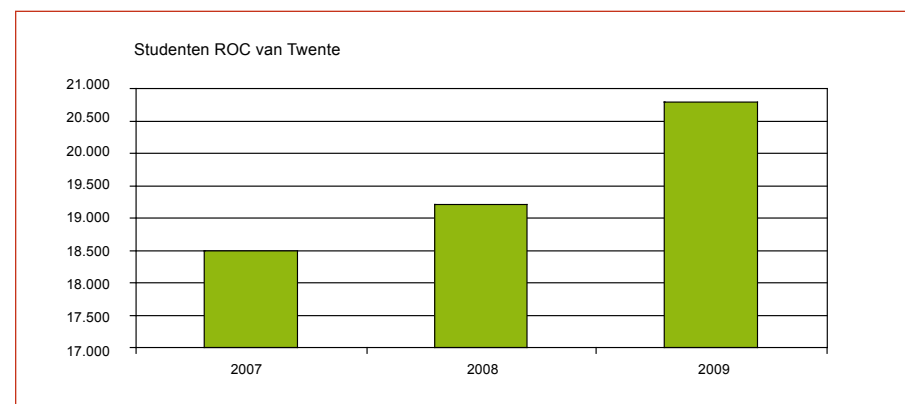
Twente na de recessie

Ten tijde van het schrijven van deze Twente Index (najaar 2009) is de situatie rond de recessie onduidelijk en de berichtgeving soms tegenstrijdig. Het algemene gevoel is dat het dieptepunt is gepasseerd, maar dat het herstel lang zal duren. De beurzen zijn sterk gestegen en er zijn lichtpuntjes zichtbaar in met name de Verenigde Staten en Azië. Ook in het voor de Twentse export belangrijke Duitsland worden verbeteringen gemeld. Na vier achtereenvolgende kwartalen van krimp is de Duitse economie in het tweede kwartaal van 2009 licht gegroeid. De prognose voor krimp is voor heel 2009 bijgesteld van 6 naar 5,5%. De meeste economen zijn echter van mening, dat het herstel nu vooral wordt veroorzaakt door de groei van overheidsbestedingen. Een voorbeeld is de premie van 2.500 euro die de Duitse overheid geeft voor het slopen van een oude auto, waardoor de verkoop van nieuwe auto's is gestegen. De beperkte slooppremie in Nederland heeft veel minder effect. De opleving wordt nog niet veroorzaakt door particuliere investeringen en bestedingen van consumenten. De werkloosheid zal naar verwachting blijven groeien in 2010. Op het moment dat de economie aantrekt, zullen veel overheden genoodzaakt zijn te bezuinigen. Dat zal waarschijnlijk het herstel nog vertragen. De Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OECD) gaat er van uit dat het effect van de recessie nog tot 2015 merkbaar zal zijn.

Nederland is als open economie relatief zwaar getroffen door de daling van de wereldhandel. Toch zijn de verwachtingen voor ons land niet ongunstig in vergelijking met veel andere landen. De Twentse economie wordt gekenmerkt door een relatief groot aandeel van kleine en middelgrote bedrijven. Het onderzoeksbureau van de Rabobank stelt dat de algemene financiële positie van het Nederlandse MKB voor de recessie solide was. Het MKB is met vlees op de botten de recessie ingegaan en heeft bij eerdere perioden van economische neergang een groot aanpassingsvermogen getoond. De rentabiliteit van het eigen vermogen lag in 2008 nog op 13%! Er is al voor de recessie sprake geweest van goede kostenbeheersing en stijging van arbeidsproductiviteit. Hoewel het aantal faillissementen sterk is toegenomen, zullen naar verwachting veel bedrijven sterker uit de recessie komen dan veel buitenlandse concurrenten. De situatie in Twente is duidelijk veranderd ten opzichte van eerdere recessies. Dit komt naar voren in het interview met Ferdinand Franssen elders in deze index over de crisis in de jaren tachtig. De eerste cijfers wijzen erop dat Twente weerbaarder is dan in het verleden. De regionale economie heeft een meer divers karakter gekregen. De dienstensector is relatief gegroeid en de afhankelijkheid van een beperkt aantal industriële sectoren is afgenomen. Voorts is het opleidingsniveau gestegen, evenals de arbeidsparticipatie van vrouwen. Hoewel Twente driemaal wordt getroffen (bouw, maakindustrie en export), zijn de verschillen met de rest van Nederland kleiner dan in het verleden. De regio doet het zelfs beter dan de Zuid-Nederlandse provincies.

Er is echter wel een aandachtspunt voor het Twentse MKB. Bancair krediet is voor Nederlandse bedrijven tot 100 medewerkers de belangrijkste bron van externe financiering. Zij zijn afhankelijker van krediet dan bedrijven in de eurozone, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. In de laatste twee landen maken ook kleinere bedrijven vaker gebruik van financiering door obligaties en aandelen. Ondanks een scherpe daling was in het eerste kwartaal van 2009 nog steeds sprake van kredietgroei bij het MKB in onze regio. De daling wordt veroorzaakt door zowel de aanscherping van de kredietvoorwaarden als een afname van kredietvraag door bedrijven. De zakelijke investeringen zijn gedaald en de aankoopkosten voor krediet zijn flink gestegen. Er is sprake van knelpunten met kredietverlening in de voor Twente belangrijke sectoren transport en bouw. De oorzaken zijn een relatief slechte kredietwaardigheid en de slechtere economische vooruitzichten. Er wordt in Twente wel gewerkt aan alternatieven voor bancaire krediet, zoals vormen van risicodragend kapitaal. Zo zet het Innovatieplatform Twente een fonds op voor kapitaal voor snelgroeiende hightech-starters.

De recessie wordt omgeven door negatieve berichtgeving. Door het gebrek aan laaggeschoolde arbeidsplaatsen in de zwaar getroffen sectoren als de bouw en de maakindustrie zullen met name jongeren sneller kiezen voor verdere scholing. Verwacht wordt dat een aanzienlijk aantal van de jongeren die normaliter aan het werk zouden zijn gegaan, nu zal kiezen voor doorstuderen. Dit blijkt al uit de groei van het aantal inschrijvingen bij de Twentse onderwijsinstellingen. Het biedt de regio een goede kans om de achterstand op het gebied van opleidingsniveau te verkleinen en zich verder te ontwikkelen tot een kenniseconomie. Hans Schutte van het ROC van Twente geeft in deze Twente Index aan dat niet alleen het totale aantal ROC-studenten stijgt, maar dat ook meer studenten de beroepsopleidende leerweg in deeltijd volgen.

Figuur 14

Bron: ROC van Twente.

Toekomstige kansen en uitdagingen voor innovatie en nieuwe bedrijvigheid

In deze periode liggen ook mogelijkheden voor nieuwe bedrijvigheid. Als voorbeeld geldt de snelgroeiende markt voor producten en diensten voor een schoner milieu. Het is echter nog niet zeker in hoeverre Nederland en Twente hiervan gaan profiteren. Wat vaak niet wordt vermeld, is dat het Nederlandse bedrijfsleven tot nu toe veel minder van deze groeiemarkt heeft geprofiteerd dan andere landen in West-Europa. Duitsland is inmiddels de grootste producent en exporteur op het vlak van zonne- en windtechnologie in de wereld. Ook Denemarken, waar nu al 20% van de elektriciteit wordt opgewekt uit windenergie, heeft hiervan economisch sterk geprofiteerd. Het percentage duurzame energie in het totale verbruik is in Nederland het laagste in West-Europa. Kortom: het Nederlandse en Twentse bedrijfsleven is nog niet sterk gepositioneerd. Dat neemt niet weg dat in bepaalde segmenten grote kansen liggen voor Twentse bedrijven. Voorbeelden zijn energie uit biomassa, membranen en filters, energiezuinige componenten en sensoren in apparaten, en energiebesparende materialen. Het benutten van deze economische kansen vergt echter een intensieve samenwerking tussen bedrijfsleven, kennisinstellingen en de overheid. De overheid kan een belangrijke stimulans geven door zelf duurzaam in te kopen.

Niet alleen verbetering van het milieu, ook de toenemende vraag naar gezondheidszorg en verbetering van de veiligheid openen de deur voor innovatieve producten en diensten. Deze markten groeien sterk. In 2002 gaven bijvoorbeeld de 24 OECD-landen gezamenlijk \$2,7 biljoen (2.700 miljard dollar) uit aan gezondheidszorg. PricewaterhouseCoopers schat in dat de OECD-landen in 2020 \$10 biljoen zullen uitgeven⁴. Op deze twee terreinen is het Twentse bedrijfsleven al beter gepositioneerd.

De vraag naar nieuwe technologie voor de zorg wordt vanuit verschillende bronnen gevoed. De vergrijzing leidt ertoe dat meer chronische patiënten van de gezondheidszorg gebruik maken. Veel ouderen willen zo lang mogelijk zelfstandig wonen en vragen zorg op maat. Daarmee komen zelfdiagnostiek en zelfmonitoring op. De medische behandeling gaat steeds vaker uit van het eigen DNA van de patiënt. Onder de noemer 'personalised medicine' wordt onder meer behandeling van kanker steeds meer geïndividualiseerd. Ook chirurgische ingrepen worden steeds patiëntvriendelijker. Beeldvormende technieken, van röntgen tot CT-scan, zijn niet-invasief en geven goede beelden van wat in het lichaam van de patiënt gebeurt. Maar ook op het terrein van de behandeling zien we verschuivingen van klassieke operaties, waarbij patiënten worden geopereerd, naar niet-invasieve technieken. Twentse bedrijven en kennisinstellingen zijn nauw betrokken bij toepassingen van deze technologie, met name op het vlak van weefselontwikkeling, robotica, in-vitro-diagnostiek, beeldvormende technieken, zeer kleine laboratoria op chips en telemonitoring.

Ook veiligheid staat in het middelpunt van de maatschappelijke belangstelling. Burgers en bedrijven verwachten niet dat veiligheid wordt gegarandeerd, maar wel dat de beschikbare technologie optimaal wordt benut. Het gaat daarbij om zowel bescherming van de privacy als fysieke persoonsbescherming. De toename naar veiligheidsproducten heeft vele oorzaken, waaronder globalisering, de groeiende verstedelijking, klimaatveranderingen, de toename van ideologische conflicten en de sterker wordende, georganiseerde criminaliteit. Bedrijven en instellingen zijn in toenemende mate bereid om zelf voor veiligheid te betalen: de markt verschuift van publiek naar privaat. Kansrijke technologieën voor Twente zijn:

- Biometrie, technieken voor identificatie gebaseerd op het meten en vaststellen van lichaamskenmerken van een individu.
- Data mining technologie, om relevante informatie te vinden uit een grote hoeveelheid informatie. Hiermee wordt fraude opgespoord, maar ook de veiligheid van systemen gecontroleerd.
- Sensortechnologie voor de beveiliging van gebouwen, openbare ruimtes en dijken.
- Nieuwe materialen voor bescherming tegen projectielen, hitte en andere invloeden van buiten.
- Serious gaming, technologie om op basis van computerspellen onder meer beveiligings-systemen te ontwerpen.

Bijzonder in Twente is dat innovatie niet alleen plaatsvindt in de steden, maar nadrukkelijk ook in bedrijven in de plattelandsgemeenten. Ook algemeen directeur van de Regio Twente Annemieke Traag onderschrijft elders in deze index dat het platteland juist in dat opzicht niet rustig is. Het is een misvatting om te denken dat regionale steun voor innovatiebedrijvigheid alleen ten goede komt aan de steden.

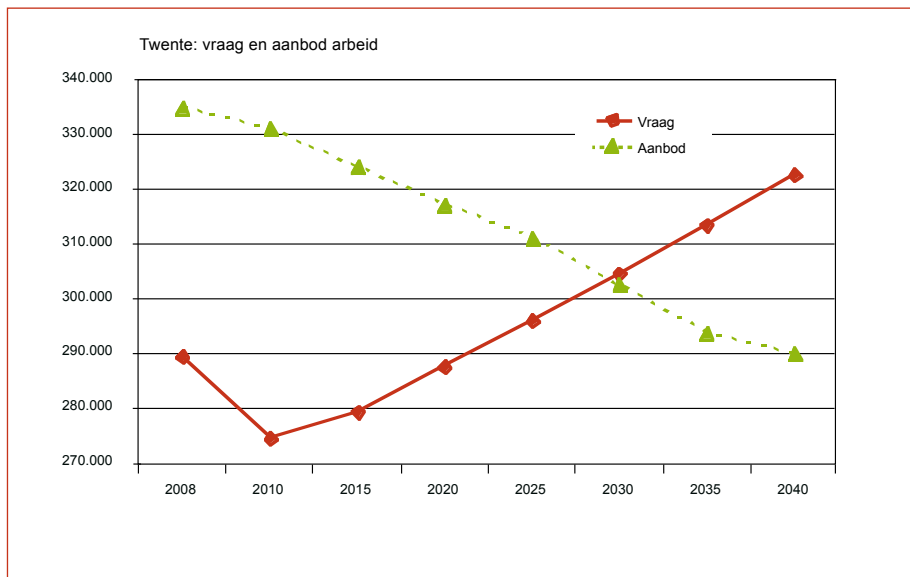
Toekomstige kansen en uitdagingen van demografische verandering

In deel I van deze Twente Index staan gegevens over demografische veranderingen. Daaruit blijkt dat de Twentse bevolking geleidelijk zal dalen en bovendien in samenstelling zal veranderen als gevolg van vergrijzing en ontgroening. Deze veranderingen zullen ook gevolgen hebben voor de Twentse economie. Voordat de totale bevolking daalt, zal eerst de omvang van de beroepsbevolking (het aantal mensen tussen 15 en 65 jaar) afnemen, tenzij er een grote immigratiegolf komt. De verwachting is, dat - ondanks de crisis - het inkomen per hoofd van de bevolking op de lange termijn zal blijven groeien. Het Centraal Planbureau gaat ervan uit dat onze welvaart per inwoner in 30 tot 40 jaar zal verdubbelen. Daardoor zal de vraag naar arbeid en het aantal banen blijven groeien. In figuur 15 is dit in kaart gebracht.

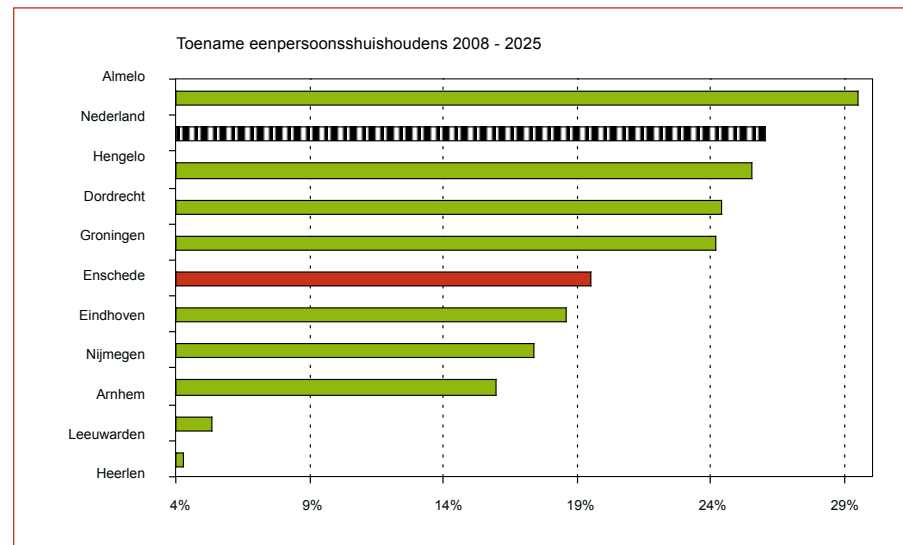
⁴ Healthcast 2020, PriceWaterhouseCoopers.

Naar verwachting zal de vraag naar arbeid op een gegeven moment zelfs het aanbod kunnen overtreffen. De Commissie Bakker heeft daar recentelijk indringend op gewezen. De beroepsbevolking daalt richting 2040 met 1 miljoen personen en Nederland dreigt 700.000 mensen tekort te komen. Dit heeft gevolgen voor de concurrentiepositie, de economische groei, invulling van vacatures en de loonkosten. Productie zal verdwijnen en bepaalde diensten (onderwijs, zorg, overheid) kunnen onvoldoende geleverd worden. Voor het vergrijzende Twente gaat dit probleem op termijn ook spelen. De banengroei zal betrekking hebben op mensen met een middelbare en hogere opleiding. Ondanks de hoge vraag kunnen laagopgeleide werklozen en schoolverlaters nog steeds moeilijk aan werk komen. Toch liggen ook hier kansen, bijvoorbeeld voor een hogere arbeidsparticipatie van vrouwen en allochtonen. Voorts zullen nieuwe producten en diensten worden gevraagd voor automatisering en de verhoging van de arbeidsproductiviteit. Een grote uitdaging wordt een regionaal gecoördineerde aanpak van arbeidsmarktbeleid, waarvoor de Enschedese wethouder Myra Koomen in deze Twente Index pleit.

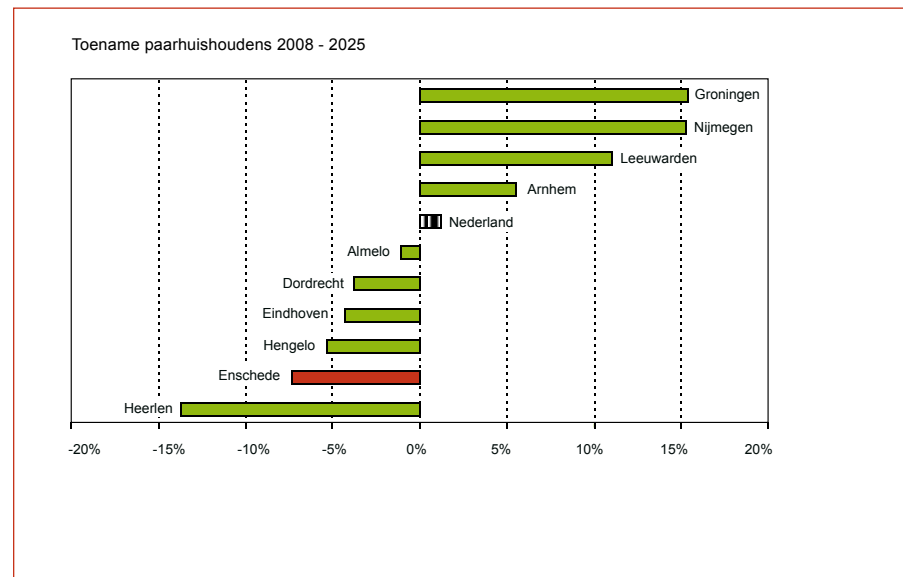
De demografische veranderingen zullen ook effect hebben op de samenstelling van de huishoudens. In figuren 16 en 17 is voor de drie grootste Twentse gemeenten de ontwikkeling weergegeven van de eenpersoons- en paarhuishoudens. Door de vergrijzing en verandering van leefstijlen zal in Twente het aantal eenpersoonshuishoudens sterk groeien. Het aantal paarhuishoudens zal zelfs afnemen.

Figuur 15
Bron: NICIS Institute.

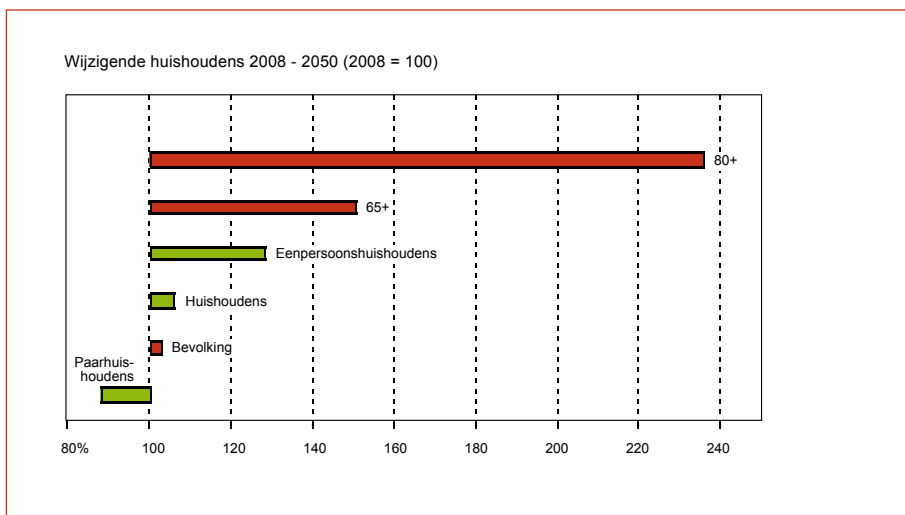

Figuur 16
Bron: NICIS Institute.

Figuur 17
Bron: NICIS Institute.

Een uitsplitsing naar de situatie in Enschede laat zien, dat de groei vooral betrekking heeft op huishoudens van mensen boven de 65 en zelfs 80 jaar. Dat zal een aanzienlijke verandering van de woningvoorraad vergen. De uitdaging voor de bouw en Twentse bedrijven op het terrein van de gezondheidszorg is om ouderen zo lang mogelijk zelfstandig te laten wonen. Daarvoor is onder andere medische zorg op afstand nodig. Het aantal beschikbare werknemers in de zorg zal immers dalen ten opzichte van het aantal ouderen.

Figuur 18
Bron: NICIS Institute.

Conclusies

Twente heeft te maken met relatief zware gevolgen van de crisis, omdat de grootste klappen vallen in de hier sterk vertegenwoordigde sectoren als bouw, transport en maakindustrie. Voorts ondervindt Twente als exportregio veel hinder van de sterke daling van de wereldhandel. Toch is de relatieve teruggang ten opzichte van de rest van Nederland minder dan in eerdere periodes van crisis. Twente doet het zelfs beter dan andere Nederlandse industrieregio's. De daadwerkelijke nieuwe veerkracht van de Twentse economie zal blijken uit de snelheid van het herstel na de recessie. De regio heeft voor de toekomst een aantal sterke troeven in handen op het vlak van technologische ontwikkeling en innovatie. Daarmee kunnen nieuwe producten en diensten worden ontwikkeld voor wereldwijde maatschappelijke uitdagingen op het gebied van duurzaamheid, gezondheid en veiligheid.

Twente zal na de crisis ook te maken krijgen met een afname van de bevolking, die ook nog eens sterk van samenstelling verandert. Het aantal eenpersoonshuishoudens zal toenemen ten koste van het aantal paarhuishoudens. De vraag naar arbeid zal echter blijven groeien. Duidelijk is dat de Twentse samenleving zich niet kan blijven permitteren dat zoveel mensen aan de zijlijn staan van de arbeidsmarkt. De afname van de bevolking is echter ook een kans, mits deze vergezeld gaat van een ondernemende, creatieve en innovatieve cultuur. De afnemende bevolkingsdruk en de eveneens verminderende druk om meer woningen te bouwen bieden de mogelijkheid om de aandacht te richten op het verbeteren van de kwaliteit van de woon- en leefomgeving. Daarmee kan Twente een nóg aantrekkelijker vestigingsplaats worden voor Nederlandse en buitenlandse kenniswerkers. Tegelijkertijd wordt duidelijk dat een van de traditionele motoren van economische groei, namelijk de bevolkingsgroei, gaat verdwijnen of aan belang gaat inboeten. Er blijft dan alleen de andere motor over: ondernemerschap, innovatievermogen, dynamiek en vernieuwingsgezindheid.

Sinds anderhalf jaar is hij voorzitter van het College van Bestuur van het ROC van Twente: Hans Schutte. Na bestuursfuncties voor ROC's in Amsterdam en Nijmegen kan hij goed vergelijken. 'In Twente is de crisis anders dan elders maar we pakken het samen met de Twentse ondernemers en bestuurders voortvarend aan.'

Dankzij IKT en POWI blijft ROC van Twente op koers

Met 30.000 studenten en 1.800 medewerkers is het ROC de grootste onderwijsinstelling van Twente. Toch verantwoordt Hans Schutte zich uitgebreid dat hij te laat komt voor de interviewafpraak. De Kamerheer van de koningin en zijn Haagse delegatie hielden hem onverwacht lang op: koningin Beatrix verricht de officiële openingshandeling voor het nieuwe, prijswinnende gebouw van het ROC in Hengelo. Dat gebeurt in oktober en vraagt veel voorbereiding.

Toestroom

Hans Schutte: 'De economische crisis heeft voor onderwijsinstellingen vérstrekkende gevolgen. Wij verwachten hier een behoorlijke toestroom. De cijfers hebben we nog niet paraat, maar er zullen veel studenten langer op school blijven omdat ze gewoon nog niet aan het werk kunnen. De eerste trend is dat we meer studenten zullen krijgen. Ten tweede zullen meer ROC-studenten de beroepsopleidende leerweg (BOL - voltijd) gaan volgen dan de beroepsbeleidende (BBL - deeltijd). Bij de BOL zit je vijf dagen per week op school. Toch hebben we natuurlijk stageplaatsen nodig. Daarom is het erg mooi dat we een vruchtbare samenwerking hebben met de Industriële Kring Twente. Met het bestuur van de IKT heb ik ons probleem besproken en het gaat goed komen, ze gaan ons ermee helpen. Gelukkig stelt het kabinet in de Voorjaarsnota extra geld beschikbaar voor de onderwijsinstellingen. Het kabinet verwacht dat een derde deel van de studenten onder invloed van de crisis zal gaan kiezen voor voltijdonderwijs in plaats van

deeltijd. Daar moeten wij op verschillende fronten op inspelen.'

Kwetsbaarder

'De crisis heeft hier in Twente heel andere effecten dan rond Eindhoven of in Limburg. Daar ligt de hele techniek plat - de automotive sector is kwetsbaarder. Neem Corus in Noord-Holland: 40% minder orders, dat hakt erin... Het lijkt erop dat we in Twente meer langetermijnorders hebben. We werken hier in Twente goed samen. Traditioneel leiden wij mensen voor de bouw op via de beroepsbeleidende leerweg: één dag per week naar school, vier dagen werken. In die samenwerking kon Twente wel eens een beetje uniek zijn. Het verenigingsleven is hier hoog ontwikkeld, de netwerkdichtheid is zeer hoog en men is heel coöperatief. Het mooie van clubs als zo'n IKT is de doortastendheid. Dan houd ik er een keer een verhaal en veertien dagen later word ik al opgebeld dat ze me gaan helpen bij het vinden van stageplaatsen. Let wel: 1.100 bedrijven zijn aangesloten bij de IKT, ze hebben veel leden in de metaalsector en in de zorg. Daar komen veel van onze studenten terecht. We hebben jaren meegemaakt van krapte op de arbeidsmarkt, nu is het andersom. Die samenwerking met de IKT lukt doordat je er midden tussen staat, die goodwill kun je bij wijze van spreken voorkoken.'

Bij- en nascholing

'We zullen extra lesruimte bij moeten huren. Dat lukt wel. Daarnaast hebben we extra docenten nodig. Die

hebben we gelukkig ook: er zijn voor ons genoeg freelancers. Een extra toestroom van 1.000 studenten kunnen we goed aan.' Schutte filosofeert nog even verder over het verschil met zijn vorige werkplekken. 'In Amsterdam is er nog niks, maar dan roepen ze al heel hard. Hier is er al heel veel en ze zeggen niks. Wat meer bluf zou wel mogen in Twente, lijkt mij... In Nijmegen en Amsterdam werd alles besloten op stadsniveau en er waren veel bedrijven met vestigingen buiten het gebied. Hier hebben we heel veel bedrijven met één locatie in deze regio waar het werk echt nog gebeurt. Ik denk dan aan Siemens, AKZO, Thales, Vredestein, Grolsch, Bolletje. Dat is veel gemakkelijker voor een ROC. Voor dat soort bedrijven doen we bij- en nascholing en in-company-trainingen.'

Drie wethouders

'Weet je waar wij ook profijt van hebben? Van POWI: het Platform Ondernemingen Werk & Inkomen. Daar zitten drie wethouders in: Bert Otten uit Hengelo, Myra Koomen uit Enschede (zij is de voorzitter) en Mieke Kuik uit Almelo, verder Han Holtkamp namens het MKB, Marcel Tijdhof namens het UWV Werkbedrijf, Thomas Windmulder van de Regio Twente en ik namens het ROC. We zien elkaar minstens elke twee maanden. We tikken in dat overleg snel dingen af. Die wethouders met sociale zaken in hun portefeuille hebben natuurlijk ook zorgen. Het is geen fijne tijd om aan het werk te gaan. Er dreigt jeugdwerkloosheid; als de

prognoses van het kabinet kloppen, komen er driehonderdduizend werklozen bij in 2010. Alles moet wel betaald kunnen worden; in 2010 of 2011 zal er toch over de hele linie minder te besteden zijn - ook op onderwijs zal dus bezuinigd gaan worden. Maar ik ben het eens met Barack Obama: juist nu kunnen we en moeten we investeren in het onderwijs. Al dat gemopper op het onderwijs moet maar eens afgelopen zijn.'

Cas Spijkers Academie

'We hebben in Nederland misschien te lang genoeg genomen met onderwijs van de middelmaat. We zouden veel meer moeten doen aan talentontwikkeling. Dat besef groeit langzaam maar zeker. Ondernemers zeggen het ook: ruim voldoende is best leuk, maar wij willen de top. Daarom zijn wij hier erg trots op onze horecaopleiding, de Cas Spijkers Academie. Thérèse Boer doet daar ook aan mee. Zulke mensen worden echte ambassadeurs van het leraarsvak. We hebben hier ook de Willem Nijholt Theateropleiding en het Johan Cruijff College voor Twentse topsporters. Door zulke namen trek je een enorm netwerk open. Voor het imago van het leraarschap is het trouwens ook heel goed. Acteur Willem Nijholt zegt dat hij lesgeven honderd keer leuker vindt dan op de planken staan: veel meer levensvervulling, veel meer passie, volgens hem. Het mooie van het ROC is dat onze studenten echte ambachtslieden zijn terwijl het ambachtelijk werken weer op een voetstuk is komen te staan. Wij zijn er trots op dat wij de Europees kampioen metselen en de beste Europese horeca-gastvrouw Inge Janssen (naast mij op de foto) opgeleid hebben. Hoe dan ook, het ROC is van en voor Twente, wij zijn van iedereen, we pakken graag alles aan om hier samen de crisis te lijf te gaan.'

Verantwoording van de bronnen

De Twente Index 2009 is gebaseerd op (cijfer)materiaal uit tal van bronnen. Wij volstaan hieronder met een alfabetische opgave van de belangrijkste organisaties waarvan wij recente documenten hebben geraadpleegd en gebruikt.

Atlas voor Gemeenten
Buck Consultants International
Bureau Louter
Centraal Bureau voor de Statistiek
Centraal Planbureau
Coelo
CW
De Roskam
DTZ Zadelhoff
Economisch Bureau ABN Amro
Economisch Bureau ING Bank
EIM Onderzoek voor Bedrijf en Beleid
Elsevier
Erasmus Universiteit Rotterdam
ESB Dossier (Economisch Statistische Berichten)
Etil/Arbeidsmarktprognose Overijssel
Europese Commissie
Innovatieplatform Twente
I&O Research
Kamer van Koophandel Oost Nederland
Ministerie van Economische Zaken
Nederlands Economisch Instituut/Ecorys
Nederlands Instituut voor Kennisintensief Ondernemerschap
NICIS Institute
NVM
Oost NV
Organization for Economic Cooperation and Development (OECD)
Planbureau voor de Leefomgeving
PriceWaterhouseCoopers
Provincie Overijssel

Rabobank
Regio Twente
Saxion
Senter Novem
Stichting Vastgoedrapportage Twente
Technopolis
Twentsche Courant Tubantia
Universiteit van Tilburg
Universiteit Twente
VNO-NCW Midden
UWV Werkbedrijf

Colofon

De Twente Index is een uitgave van de Stichting Twente Index, te bereiken via www.twente-index.nl

Via de website kunt u reageren op de Twente Index of vragen stellen.

Tekst basisindicatoren:

Paul Bijleveld (Saxion)

Carlie Geerdink (Saxion)

Nayane Kwast (Saxion)

Tekst special 'Twente in en na de crisis':

Paul Bijleveld (Saxion)

Carlie Geerdink (Saxion)

Nayane Kwast (Saxion)

Bewerking statistische gegevens:

Carlie Geerdink (Saxion)

Nayane Kwast (Saxion)

Redigeren teksten:

Marco Krijnsen (Krijnsen Tekst En)

Fotografie:

Johan Ghijsels, Enschede

Interviews/teksten bij foto's:

Paul Abels (Abels Taalzaken)

Harry van Stratum

Vormgeving:

SOV Concept en Vormgeving, Lossen

Hans Vollenbroek

Druk:

Drukkerij Roelofs, Enschede

Begeleiding productie, communicatie en eindredactie:

Dienst Interne en Externe Betrekkingen (Saxion)

Marco Krijnsen (Krijnsen Tekst En)

Irene Sijgers (Saxion)

Algehele projectleiding:

Irene Sijgers (Saxion)